

Розділ 2

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: ВЕКТОРИ ЗМІН

ЗМІСТ І СТРУКТУРА ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА»

Для розуміння суті демократичних зрушень в Україні, визначення перспектив розвитку суспільства потрібно виважено підійти до вивчення політичної культури. Будь-які зміни і реформи в суспільстві можуть бути успішними лише за умови їх відповідності світогляду і ціннісним орієнтаціям більшості представників нації.

Увагу на цю сферу буття соціуму звернули не так давно, лише з 50-х років ХХ століття. Першим поштовхом до вивчення політичної культури стали дискусії відносно причин загибелі Веймарської республіки і перемоги націонал-соціалізму. В межах існуючих на той час наукових методів пояснити «несподіваний» хід історії - перемогу Гітлера - було неможливо. Чому в країні, що зробила значний внесок до європейської культури, ще мала один з самих високих рівнів освіти, перемогли цінності ненависті та абсолютної покори? У центрі уваги дослідників опинилися питання про ірраціональну поведінку людей, про роль суб'єктивного в політиці.

Виникнення нових держав в Азії та Африці на початку 50-х років виявилось другим імпульсом до вивчення політичної культури. Дослідники не могли пояснити, чому в цих країнах (в регіонах неєвропейської культури): 1) не приживаються західні політичні моделі; 2) якщо і приживаються, то лише за формою, а по суті вони наповнюються принципово іншим змістом і 3) при цьому не виникають стабільні політичні системи? Тому саме на початку 50-х років народжується концепція «політичної культури», а в 1956 р. - її визначення, запропоноване Г. Алмондом.

У сучасних політологічних дослідженнях існує понад 30 визначень політичної культури¹, що переважно пояснюється складністю і недостатньою розробкою цього поняття. Про розбіжності серед політологів з приводу меж його застосування пишуть західні вчені М. Доган та Д. Пелассі. «Небагато понять так широко використовувалися і так часто оспорювалися», - зазначають вони. І все ж їхній висновок однозначний: саме культура, що визначає позиції людей, відчутно впливає на форми політичної активності, є сутнісним елементом політичного життя народу. «Ось чому ми повинні вітати дослідження, які ставлять за мету зрозуміти, чим визначається суть політичної культури, від чого вона залежить, як, разом з якими процесами, під впливом яких конфліктів, подій вона формується»².

Політичну культуру можна визначити як ціннісно-нормативну систему, яку поділяє більшість населення як суб'єкт політичного співтовариства. Вона вміщує базові переконання, установки, орієнтації, символи, звернені на політичну систему. Політична культура, як відзначає американський політолог Д. Дівайн, - це «історична система широко прийнятих, фундаментальних політичних цінностей, зразків поведінки», яких дотримуються члени даної суспільно-політичної системи. Політична культура охоплює як політичні ідеї, цінності, установки, так і діючі норми політичної практики.

При цьому можна розглядати політичну культуру як на загальне явище, яке об'єднує в собі ідеології, правила, мораль, архетипи, традиції, політичну поведінку, фінансові зв'язки, закони тощо. Слідом за М. Фуко можна припустити, що «політична культура», як і влада, присутня в будь-якому феномені нашого життя, впливаючи (безпосередньо чи опосередковано) на наші дії, думки, сподівання.

¹ *Кравченко Ю.* Політична культура та політична свідомість як детермінанти розвитку демократично орієнтованої держави // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 316.

² *Доган М., Пелассі Д.* Сравнительная политическая социология. - М.: Соц.-полит. журнал, 1994. - С. 98, 105.

На думку О. Галкіна, політичну культуру належить розглядати як спресований у суспільній свідомості національний або груповий історичний досвід і як форму поведінки³. Проте політична культура є не лише концентрованим досвідом попередніх поколінь. Кожна сучасна людина має можливість засвоїти цей досвід, розвинути його і примножити новими надбаннями. Невід'ємною складовою політичної культури є також культура функціонування політичних інститутів держави.

Характер і стан політичної культури істотно впливають на формування політичної системи, на особливості політичного режиму, на політичну поведінку людей та їхніх громадсько-політичних організацій. Тому важливо розглядати політичну свідомість та політичну культуру не лише як показники чи індикатори наявного рівня демократії в суспільстві, а й як чинники та детермінанти процесу її становлення, адже демократія «належить до явищ, що найбільшою мірою репрезентують політичну культуру»⁴.

Політична культура становить певною мірою «дух», який живить формальні політичні інститути. Разом з Г. Алмондом і С. Вербой цілком обгрунтовано можна сказати: «Ми говоримо про політичну культуру точно так само, як ми можемо говорити про економічну культуру або релігійну культуру».

На думку В. Лісового, структуру політичної культури може мати такі складники: 1) політична свідомість - уявлення, погляди, ідеї про суспільство та державу; 2) політична поведінка - поведінка, пов'язана з використанням влади або з намаганням вплинути на державу; 3) політичні інститути - їх залежність і вплив на попередні два елементи - свідомість, і поведінку)⁵. Класична класифікація типів політичної культури виведена ще Г. Алмондом і С. Вербою. Саме ця класифікація переважає у науковому середовищі, і хоча з часом було запропоновано додаткові типи класифі-

³ Галкин А. А. Становление политической науки: от философии и политики к политическому моделированию // Олышанский Д. Политическая психология. - СПб.: Питер, 2002. - С. 77.

⁴ Пахомов Ю. Політична культура посттоталітарної доби // Політологічні читання. - 1992. - № 2. - С. 40.

⁵ Лісовий В. Культура - ідеологія - політика. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1997. - С.117.

кацій культури, все ж основоположними вважають три «чис-тих» типи: патріархальна, підданська й активістська⁶.

У кожному суспільстві політична культура виконує три най-важливіші функції. По-перше, вона є засобом організації й показником ступеня розвитку політичного життя суспільства; по-друге, вона є як фактором формування масової політичної свідомості та засобом політичної соціалізації людини; по-третє, вивчення політичної культури дає можливість передбачити динаміку політичного життя.

Більшість дослідників політичної культури визнають існування в кожній суспільно-політичній системі особливої політичної культури, яка визначає політичну поведінку людей, надаючи їй той або інший зміст і напрям. Механічне запозичення ефективних у певних умовах соціально-політичних стратегій не завжди дає позитивні результати, оскільки на формування політичної культури впливають чимало специфічних чинників: історичні передумови, рівень загальної культури народу, соціально-економічний розвиток, ідеологія тощо⁷. Закономірним є висновок, що політична культура не може бути однаковою для всіх країн; вона визначається співвідношенням в ній елементів патріархального, підданського та активістського типів.

Як практично неможливо знайти зміст історії, так і важко зрозуміти політичну культуру тієї або іншої країни, в тому числі України. Політична культура постає як суперечлива система, в якій у динамічній рівновазі перебувають елементи минулого, сучасного і паростки майбутнього. Політична культура, увібравши в себе риси традиційного політичного життя з віддалених у часі епох, відзначається значною консервативністю. Водночас вона чутливо реагує на кардинальні зміни у суспільному бутті, особливо ті, які мають революційний характер.

Масова політична культура, в свою чергу, може складатися з численних субкультур, які відбивають різницю у світосприйманні населення різних регіонів, окремих етнічних та соціаль-

⁶ Алмонд Г. А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования. - 1992. - № 4.

⁷ Пирен М. І. Основи політичної психології. - К.: Міленіум. - 2003. - С. 128.

них груп. Тому навряд чи виправданий «культурологічний прогресизм», який часто домінує у політологічній публіцистиці. Прихильники такого підходу розглядають політичну культуру не як складну, внутрішньо суперечливу систему, а як «планку», показників якої потрібно досягти. Тому заклики «підняти» рівень політичної культури свідчать про дещо спрощений підхід⁸.

В українській політичній думці поняття «політична культура» чи не вперше застосував В. Липинський. У його розумінні політична культура означає «хотіння і вміння» національної еліти використовувати у своїй діяльності «дані політичної науки». Рівень політичної культури, за В. Липинським, є показником інтелігентності даної нації, її здатності «спокійно і правдиво» аналізувати суспільні явища і передбачати наслідки подій⁹.

У сучасній Україні можна виділити три напрями наукового вивчення феномену політичної культури. Перший зводиться до соціологічного аналізу сучасного стану політичної культури. При цьому основну увагу звертають на пізнавальні та практичні компоненти формування суспільної свідомості та їхнє засвоєння на рівні групи, особи. Другий будується на дослідженні взаємозв'язків і взаємодії ментальності й політичної культури. Третій виходить із розуміння політичної культури як сфери взаємодії політики, культури, моралі (тобто як предмету політичної філософії чи політичної етики).

Найбільш результативним серед названих підходів виявився соціологічний. Авторським колективом Інституту соціології АН України (Є. Головаха, Н. Паніна, Ю. Пахомов та ін.) у 1991 р. було здійснено ґрунтовне дослідження політичної культури населення України¹⁰. Політичну культуру у контексті ук-

⁸ Подібні погляди мають місце при визначенні типу української політичної культури. Так, В. Бебик на основі соціологічних досліджень робить висновок, що політична культура України складається західних (60 %) і східних (40 %) компонентів. Див.: *Бобик В.* Наша політична культура // Політологічні читання. - 1992. - №1. - С. 20.

⁹ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. - К.; Філадельфія, 1995. - С. 344, 353.

¹⁰ *Политическая культура населения Украины (результаты социологического исследования)* / Е. И. Головаха, Н. В. Панина, Ю. Н. Пахомов, Н. Н. Чурилов и др. - К.: Наук. думка, 1993.

раїнської ментальності вивчають Є. Бистрицький, В. Лісовий, В. Бебик, М. Головатий, В. Ребкало, О. Рудакевич та ін.¹¹. Дослідники підкреслюють специфіку українського індивідуалізму, що впродовж багатьох віків української історії виявлялася у різних формах відцентрового прагнення до особистої свободи. Сформована на цій основі своєрідна біполярна модель політичної культури поєднує лицарсько-козацький та пасивно-споглядальний типи ставлення до суспільства. Автори звертають увагу, що українська ментальність та національна свідомість у цілому мають суперечливий характер. У культурі нації одночасно виявляються такі протилежні якості як героїзм і пасивність, волелюбність і конформізм, довірливість і підозрілість тощо.

Відсутність порівняльного аналізу в цих дослідженнях була подолана в ґрунтовній науковій праці, побудованій на основі структурного функціоналізму¹². На думку Л. Нагорної, схема С. Ліпсета є найбільш придатною, оскільки «фрагментарність політичної культури в Україні помітна навіть неозброєним оком, причому вона має свої географічні, політичні, культурні, конфесійні виміри. Якщо керуватися шкалою Ліпсета, неважко дійти висновку, що універсалізовмі віддають перевагу на Сході і Півдні України, тоді як у Західній Україні пріоритет мають критерії партикуляризму. У той час як на Наддніпрянщині більш популярні колективістські орієнтації та егалітаризм, на Заході України явна перевага віддається самоорганізації на основі індивідуалізму, елітизмові»¹³.

Такий підхід викликає у автора даної роботи певні застереження з огляду на всю складність дослідження проблеми політичної культури українського народу, а на сучасному етапі

¹¹ *Бистрицький Є.* Культурполітичні альтернативи суспільного розвитку // Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. К.: Політична думка, 1995; *Лісовий В.* Культура - ідеологія - політика. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1997; *Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А.* Політична культура сучасної молоді.- К., 1996; *Рудакевич О.* Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави. - 1995. - № 10.

¹² *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стило, 1998.

¹³ Там само. - С. 36-37.

розвитку - української політичної нації та її етнічної системотворчої складової. Як зазначає історик Я. Грицак, «поява праць Карла Дойча, Ернеста Елнера, Мірослава Гроха та ін. перевернула стару уяву про те, як і коли виникають нації. Автори цього напрямку наголошують на існуванні глибинного зв'язку між процесом модернізації та націотворенням. Нації, на їхню думку, є продуктом переходу від аграрного, неосвіченого та маломобільного суспільства до урбанізованого, писемного і змобілізованого суспільства»¹⁴.

На думку Г. Касьянова, «інструменталізм і пов'язаний з ним редукаціонізм зазвичай є ознаками більшості так званих модерністських теорій націоналізму, в певному сенсі вони є їхньою родовою ознакою». Основні аналітично-пізнавальні «гріхи» Е. Гелнера, на які звертає увагу більшість коментаторів і критиків, - функціоналізм, інструменталізм, редукаціонізм, модернізм. А оскільки переважна більшість українських суспільствознавців працює на реалізацію «національного проекту» в Україні, то думки Е. Гелнера будуть актуальними. «Як, наприклад, не спокуситися ідеєю про освітню систему і культуру як головні важелі модернізації - чи не варто було б нагадати про це тим, хто приймає рішення нагорі? Або реалізація «національного проекту» в сучасній Україні з огляду на роль стандартизованої мови»¹⁵.

Однак, як традиційна українська історіографія на засадах народництва була не спроможна пояснити появу новітньої української нації, так і виявилася безпорадною модерна мобілізаційна теорія. Я. Грицак влучно зазначає, що «якщо «етнолізувати» українську історію ХХ ст (і, відповідно, її політичну культуру. - В. Н.), то українська держава якщо мала б і виникнути, то лише в межах території між західним кордоном Української РСР та правим берегом Дніпра з додатком Чернігівської, Сумської і Полтавської областей. До серпня 1991 р. український рух міг мобілізувати під свої прапори не більше тре-

¹⁴ *Грицак Я.* Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. Вступ // <http://vesna.org.ua/txt/grytsakj/formuv/r0.html>

¹⁵ *Касьянов Г.* Передмова // Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. К.: Таксон, 2003 // <http://litopys.org.ua/gellner/gel01.htm>

тини всього населення України. Як же тоді пояснити, чому не лише абсолютна більшість українців, а й значне число неукраїнців в Україні під час референдуму 1 грудня 1991 р. проголосувало за її самостійність?»¹⁶.

З іншого боку, мобілізаційна схема не змогла пояснити події, що сталися після розпаду соціалістичної системи у 1989-1991 рр. Найбільшою загадкою з цієї точки зору стало виникнення України як незалежної держави. Якщо дійсно визнати, що впродовж ХІХ і ХХ ст. українці були не до кінця змодернізованою й зурбанізованою нацією, як вдалося їм утримати свою ідентичність в індустріальному суспільстві? Якщо зазначити суспільну пасивність українців та відсутність у них свідомої владної еліти, як могла статися Помаранчева революція в Україні?

Сьогодні модерні тези про «винайдення» націй там, де їх не існувало, та про «фабрикацію» націоналізмом національних ідентичностей поступово змінюються на змістовніше і точніше поняття про націю як «уявні», але не видумані спільноти. Якщо Гелнер говорить про «винайдення» націй внаслідок економічного розвитку і розуміє під цим фабрикацію певних національних чинників, то Бенедикт Андерсен зазначає їхнє «уявлення» та «творення» внаслідок поширення інформації один про одного і складання уяви про цю спільноту¹⁷.

Тому автор спробує дослідити політичну культуру українського народу (а відтак і політичної нації) у двох площинах - історичній та соціокультурній, з урахуванням здобутків сучасних досліджень. Наголос при цьому робиться на складнощях сфери дослідження, її, так би мовити, «багатокультурності», наявності численних субкультур, формування цілого ряду нових ідентичностей під час тривалого історичного розвитку українського суспільства.

В історії та науці всі групові ідентичності є і будуть предметом постійних суперечок, конфліктів і компромісів. Так, для

¹⁶ *Грицак Я.* Нариси історії України: Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. Вступ // <http://vesna.org.ua/txt/grytsakj/formuv/r0.html>

¹⁷ *Андерсен Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. К.: Критика, 2001 // <http://litopys.org.ua/anders/and.htm>

української політичної культури ці дискусії визначатимуть межі між українською і російською, українською і польською, українською і «креольською» та іншими націями. При цьому право на власні цінності та переконання, можливі шляхи розвитку заперечуватиме інші політичні культури - до тієї межі, коли, як афористично висловився Роман Шпорлюк, «творення однієї нації є руйнуванням іншої»¹⁸. Багато із субпідрядних ідентичностей українського народу перебувають не лише у ширшій (спочатку етнічній, а пізніше національній) категорії, але і входять у ширше коло інших групових (релігійних, класових, гендерних, регіональних) об'єднань. Тому, під час вивчення української політичної культури потрібно обов'язково зазначити множинність, багатоплановість її характеристик.

Політична культура України через складність дослідницьких проблем, багатство інтелектуальних парадоксів, невисвітленість багатьох питань має велику привабливість для вчених світу. Численні геополітичні впливи, мінливість кордонів, політичних систем, взаємопроникність культур, актуальність завдань розвитку соціуму роблять українську політичну культуру важливою і перспективною сферою наукових інтересів.

ІСТОРИЧНІ РЕТРОСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Витоки українського етносу, на думку багатьох дослідників¹⁹, потрібно шукати в межах IV-V ст. н.е., коли у Подніпров'ї зароджувалося принципово нове суспільство на економічних засадах вільного домогосподарювання. Обумовлена природою життя, демократична суспільно-політична культура започаткувалася ще носіями зарубинецької культури. Поява «народовладдя» була викликана тим, що військова знать скотоських князівств, інтегрована до скіфської панівної еліти,

¹⁸ *Грицак Я.* Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. Вступ // <http://vesna.org.ua/txt/grytsakj/formuv/r0.html>

¹⁹ *Крисаченко В. С.* Витоки і розвиток української політичної нації // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 132.

після загибелі Скіфської держави була або фізично знищена, або позбулася традиційної власності на колективні ресурси²⁰.

Територіально-громадська культура давала простір для розвитку продуктивних сил сільських і городищенських громад, їх самоврядування. У територіальних громадах вибудовувалася ієрархія представницьких органів влади. Найвищим органом керівництва, за відсутності власної панівної еліти, стало віче. Відзначимо, що ця перша форма демократичного управління в києворуський період стала непереборною твердиною для встановлення монархічної влади.

Під впливом таких соціально-економічних відносин формувалися територіальні громади антів, венедів і склавинів, які, за писемними свідченнями Маврикія, «подібні за своїм способом життя, за своїми звичаями, своєю любов'ю до волі»²¹. Феномен української етнічної демократичної державотворчої культури отримав у візантійській та римській історичній літературі схвальну оцінку. Так, Прокопій Кесарійський, Маврикій, Йордан, вивчаючи спосіб життя антської спільноти, виділяли її суспільно-політичний устрій, який був якісно відмінним від існуючих на той час держав і характеризувався насамперед народовладдям.

За традицією, організація державної влади в Київській Русі мала договірний характер. Віче передавало князеві всю повноту влади в обмін на обіцянку здійснювати її на підставі волі народу, що передбачалося в угоді. Проте, внаслідок необхідності централізації влади, політичне самоуправління через віче відступає на другий план. Князь концентрував у своїх руках законодавчу, судову та адміністративну владу, яку реалізував через власну дружину. Віче тяжіло над князем для досягнення легітимності всіх його справ, надання матеріальної та моральної підтримки. На думку М. Грушевського, віче визнавало за собою право на втручання в усі сфери політичного життя, управління

²⁰ Зварич Р. Витоки українського державотворення: антська доба // http://www.intellect.org.ua/index.php?lang=u&theme_id=7620&material_id=40534.

²¹ Свод древнейших письменных известий о славянах. - Т.1. - М., 1991. - С. 377.

князівством, і це право визнавалось також і князем²². Через міцні традиції народоправства візантійська теорія богоданності влади не мала відгуку в суспільстві.

Напевно саме тому, як зазначає В. Крисаченко, «українське християнство сприйняло соборний характер катакомбної церкви римського (підневільного) існування, ввівши у повсякденну практику власної діяльності виборність душпастирів на всіх рівнях: від ієреїв до митрополитів (патріархів). Інакше кажучи, можна говорити про такий фундаментальний канонічний принцип церковного устрою, як *собороправність*»²³. Мудрими є слова Патріарха Української Греко-Католицької Церкви Йосифа Сліпого: «Історія церкви майже завжди репрезентує головні ідеї, які керували народом і створювали рушійну силу його політичної, суспільної і культурної боротьби і що церква в історії українського народу грала найвидатнішу роль»²⁴.

Уже в ті далекі часи політична культура русичів, принаймні у релігійній сфері, відрізнялася толерантністю. Для неї лишилася чужою візантійська ортодоксія, що базувалася на уявленні про винятковість і єдиновірність християнства. Теодосій Грек, який жив у Києві у XII ст., дорікав киянам, що вони «з похвалами відзиваються про інші конфесії, ігнорують конфесійні різниці та дозволяють собі такі вислови, що «і сю віру і ту Бог дав»²⁵.

На думку автора, певною мірою це було викликано тим, що ставши найбільшою політичною державою у середньовічній Європі, Київська Русь була етнічно неоднорідна. Варяги, вірмени, греки, фіни, концентрувалися головним чином у містах і великих селищах, яких, за літописними даними, було близько 90. На службу київським князям наймалися печеніги, торки, половці. І є досить дискусійним питання, що «величез-

²² Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. - К., 1991. - С. 80-81.

²³ Крисаченко В. С. Витоки і розвиток української політичної нації // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 140

²⁴ Мишанич О. Наукова діяльність митрополита Йосифа Сліпого на засланні // Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот: Матеріали Міжнародної наукової конференції (20 вересня 2002 р., м. Київ). - К.: Укр. вид. спілка, 2003. - С. 60.

²⁵ Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. - К., 1992. - С. 37.

на держава розпалася внаслідок дії не етнічних, а регіональних факторів»²⁶.

Три досить чітко окреслені регіони Русі успадкували від племінного поділу різні вектори етногенетичних зв'язків і відповідно різні зовнішньополітичні орієнтації. Якщо її Південний Захід зазнавав виразного візантійського і балканського впливів, то Північний Захід тяжів до Балтії. Північно-Східна Русь була регіоном слов'янської колонізації земель угро-фінських племен, а близькість Волги зумовлювала культурно-політичні впливи країн Сходу.

За час розвитку Русі на землях України склалася етнокультурна спільність слов'янського населення, яке «відрізнялося від слов'ян у Білорусі й Росії за системами землеробства (тут - дво-і триплілля, там - підсіка), знаряддями (тут - плуг, там - соха), житлами (тут заглиблена в землю будівля з обмазаними глиною стінами, там зрубне наземне житло), ремеслами (використання на Півдні - коноплі, а на Півночі - льону... тощо)»²⁷. Особливості сімейного укладу на Півночі та на Півдні також різнилися: необмежена влада домовладки на Північному Сході контрастувала з набагато ліберальнішими стосунками зі значною самостійністю жінок та дітей на Півдні.

Внаслідок природних і політичних умов, римсько-візантійську централізованість та деспотичність влади успадкувала Північ, «в Україні-Русі військово-дружинницький князівський світ ніколи не витворював централізованої структури»²⁸. Київ можна вважати політико-ідеологічним центром, який був культурно ближчим до Еллади²⁹.

З децентралізацією Русі на землях Півдня виникла окрема етнополітична спільнота, яка мала спільну територію і єдину

²⁶ *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стило, 1998. - С. 43.

²⁷ *Балушок В.* Коли ж народився український народ? // Дзеркало тижня. - 2005. - № 15 (543). - 23 квітня - 6 травня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/543/49862/>

²⁸ *Попович М. В.* Нарис історії культури України. - К.: АртЕк, 1998. - С. 719.

²⁹ *Ємець Т. М.* Україна: європейський чи євразійський вибір // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 556.

мережу комунікацій, пов'язану з місцевим державним життям. З'явилася південноруська етнічна еліта, яка сформувала у населення через спільні комунікації усвідомлення (або уявлення) того, що воно є єдиним народом, тобто спільну етнічну самосвідомість. У результаті, наприкінці XII - на початку XIII ст. серед мешканців місцевих земель поширюється єдина самоназва «русь» (у множині) і «русин» (в однині), що свідчило про завершення формування тут єдиного етносу.

Після монгольського завоювання український народ не міг утворитися (як твердять прихильники «спільної колиски»), оскільки територія України, опинившись у складі кількох держав виявилася поділеною на кілька частин. Єдність території виявилася зруйнованою, етнічна еліта ослабла, і якби не існувала свідомість ідентичності минулого спільного життя, український народ за таких умов вже не зміг би постати³⁰.

Безумовно, «ефект історичної маргінальності», існування на межі двох світів, позначилися на типі та орієнтованості української політичної культури. Потрібно зважити на слова М. Грушевського, який вважав, що «в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури - одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним». Разом із Заходом Україна пережила добу Ренесансу, реформації, католицької реакції. Під впливом великого Степу, візантійських традицій, середземноморської культури західні ідеї зазнавали істотної трансформації, отримували «зовсім нову закваску»³¹.

І. Крупницький зазначав, що «хоч Україна належить до Східної Європи, вона духовно репрезентує в своїй синтезі Заходу і Сходу деякі важливі, навіть основні риси західної ментальності. Тому можна, і навіть слід, говорити про призначення України бути Заходом на Сході»³². Завдяки геополітичному

³⁰ *Балушок В.* Коли ж народився український народ? // Дзеркало тижня. - 2005. - № 15 (543). - 23 квітня - 6 травня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/543/49862/>

³¹ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991. - С. 141-143.

³² *Окішневич Л.* Між Заходом і Сходом // Розбудова держава. - 1997. - № 7-8. - С. 104.

становищу Україна вільно чи мимоволі брала участь у цивілізаційних контактів між східними та західними, а також південними та північними культурами. Це «сприяло утвердженню на її теренах когерентності та толерантності щодо інших культур і, як наслідок навзаєм симетричної відповіді з їхнього боку до українських здобутків»³³.

Подальший розвиток політичної культури українського народу був безпосередньо пов'язаний з Великим князівством Литовським, а дещо пізніше - з Річчю Посполитою. Велике князівство Литовське можна розглядати як спадкоємця та продовжувача історії київської України-Русі: за державною мовою, судочинством, самоуправлінням, законодавством тощо. В Литовських статутах, похідних від «Руської Правди», всі вільні стани (шляхта, бояри-слуги, міщани) користувалися правом недоторканості від арешту, ув'язнення, позбавлення майна без судового вироку. Як справедливо зазначає Н. Яковенко, закон, що є наріжним каменем еволюції прав людини, в Україні діяв ще у XVI ст. Коли ж народи Великого князівства Литовського опинилися у складі Російської імперії, аналогічного закону їм довелося чекати аж до 1905 року³⁴.

Під час об'єднання Литви і Польщі в єдину державу еліта Русі вимагала ствердження власних прав, посилаючись на традиції народу. Про це з гострим відчуттям «руської» ідентичності говорив на сеймі 1569 р. князь К. Вишневецький. Угода не повинна, зауважував він, принизити «нашої шляхетської гідності», бо ми є «люди вільні», «ми є народом таким поштивим, що жодному народу в світі не поступимося»³⁵. Люблінський акт не тільки підтвердив «стародавні права і звичаї» українських земель, але й містив зобов'язання забезпечити князям Русі урядові пости, що свідчило про визнання особли-

³³ *Крисаченко В. С.* Україна і «осьовий» час історії // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 550.

³⁴ *Яковенко Н.* Україна аристократична // На переломі. Друга половина XV - перша половина XVI ст. - К., 1994. - С. 307-308.

³⁵ *Дневник Люблинского Сейма 1569 г.* Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским. - М., 1869. - С. 381-382.

вого статусу Русі зі збереженням власного судочинства і офіційної «руської» мови.

З XIV століття певним етапом розвитку демократичної політичної культури українства стало магдебурзьке право. На принципах німецького статуту, засади якого були спрямовані на захист прав і свобод кожного громадянина, управлялися не менше як 20 міст. Принципи Магдебурзького права розвивали навички корпоративних, виборних форм організації, передбачали обмеження влади вїтв і радників зборами «громадян». Не випадково, що після входження до складу імперії, ці паростки громадянського суспільства (як і ремісничі цехи) були скасовані (офіційно у 1831 р.).

Наступ католицизму і офіційне обмеження польським королем прав «громадян руської віри» (1525 р.) прискорили процеси самоідентифікації українців. Це виявилось в утворенні при церквах світських об'єднань - братств. В Україні за сили і важливості релігійної ідентичності братства піднялися до статусу справжніх центрів не лише культурної, але й політичної консолідації суспільства. Як зазначала В. Нічик, «братства прагнули стати органами самоврядування в умовах політичного й конфесіонального іноземного гноблення... Вони формували й розвивали ідеологію третього стану, який піднімався на боротьбу проти феодального, національного і релігійного гноблення»³⁶.

Для становлення політичної культури української нації важко переоцінити три століття, прожитих в складі Польсько-Литовської держави. Українці до XVII ст. зберігали тісний зв'язок з європейською цивілізацією. В Україні існували незалежні від світської і церковної влади суди, було розвинуте книгодрукування та розгалужена мережа братських шкіл, багато українців здобували освіту в європейських університетах. На основі синтезу західноєвропейських і східнослов'янських культур виникло таке яскраве світоглядне явище, як українське бароко. Як і у Відродженні, його основою були героїзація військової доблесті та антропоцентричне бачення людини.

³⁶ Нічик В. М. Передмова // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI - початок XVII ст.) - К.: Наук. думка, 1988. - С. 6.

Берестейська унія спричинила появу в Україні греко-католицької (уніатської) церкви, яка засвідчила всю суперечливість політичного життя народу. З одного боку, реформа розколола українців на два конкуруючі віросповідні табори, заклавши у такий спосіб фундамент для фрагментованості політичної культури суспільства. З іншого - унія була наслідком глибоко закоріненішої сегментованості українського соціуму.

Ще в межах XIII-XVII ст. виникає проблема «двох Україн». Наприкінці XII ст. почали формуватися два політичних інтеграційних центри Південної Русі - один на базі Галицько-Волинського князівства, другий - у Північному і Середньому Подніпров'ї. Різні умови існування (вплив Степу, козацької вольниці на Півдні і культурно-державницький тиск на Заході) формували в українців різні тактичні позиції³⁷. Як зазначає Л. Нагорна, «не стільки етнокультурні відмінності, скільки обставини життя, посилені зовнішньополітичними факторами і церковним розмежуванням греко-католиків і православних, зумовили істотну різницю у світосприйманні і ціннісних орієнтаціях населення умовного Сходу і умовного Заходу України»³⁸.

Правомірною є думка про те, що унія сприяла посиленню західних впливів на українську культуру. Парадоксальність ситуації виявилася у тому, що православні українці, чинили опір тиску Заходу і при цьому оволодівали знаннями і методами культури західного світу. Церковна унія замість єдності та уніфікації призвела до полеміки і прискорила самоорганізацію українців, сприяла усвідомленню давнього походження та ідентичності «руського народу». Як зазначає канадський історик Ф. Сисин, «національна свідомість на Русі, яка навряд чи існувала в 1548 р., виявилася досить міцною у 1648 р. Відбувся значний поступ

³⁷ Не варто відкидати і вплив на політичну культуру українства мусульманського світу. Своєрідною етноконтактною зоною, де ці впливи виявлялися особливо виразно, була територія Дикого поля. На думку В. Возгрна, у законах і моралі Запоріжжя «було значно більше дотичності і навіть подібності з сусіднім кримсько-татарським світом, ніж прийнято вважати». Див.: *Возгрин В. Я. Исторические судьбы крымских татар.* - М, 1992. - С. 220.

³⁸ *Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії.* - К.: СтилоС, 1998. - С. 68.

уперед, хоч не обійшлося і без втрат, спричинених асиміляцією та інтеграцією українських земель у Польське королівство»³⁹.

Визнання святості Папи Римського не тільки ослабило, але й посилило, модернізувало українське суспільство. Самоотожднення зі спадщиною Київської Русі було послаблене в результаті трагічних подій XII-XV століть. «Православна самоідентифікація переважної частини населення, з одного боку, була чинником середньовічної форми спільності, з другого - ставила свої умови та обмеження для геополітичної орієнтації можливих провідників»⁴⁰.

Узаконення польським урядом статусу козацтва як самостійної політичної й воєнної сили сприяло перевороту суспільних відносин в Україні. Матеріалізована у вигляді козацького імунітету ідея свободи, незалежності козаків як від урядової, так і від поміщицької влади, стала фактором відродження і розвитку демократичних традицій. На думку М. Костомарова, Січ була своєрідним військово-чернечим братством, яке керувалося у житті принципами побожності, готовності до небезпеки, простоти у побуті, щирого побратимства⁴¹.

До початку національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. запорожці набули політичної культури, яку можна віднести до громадянського типу. Її вирізняли цінності громадянського спрямування: демократичне прийняття рішень, виборність запорозьких посадовців, свобода публічного висловлення думок, рівність козаків та відсутність будь-яких привілеїв. Водночас у козацькій демократії періодично брали гору охлократичні тенденції. Має рацію В. Базилевський, який зазначав, що «немислимий для Європи тієї пори демократизм Запорозької Січі» мав у собі «потужний заряд самознищення»⁴². «Чорні ради» нерідко перетворювалися на зняряддя в руках демагогів.

³⁹ *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Український історичний журнал. - 1995. - № 4. - С. 67.

⁴⁰ *Дзюба І.* Україна перед Сфінксом майбутнього. Лекція в Університеті «Києво-Могилянська академія», 15 жовтня 2001 р. // Сучасність. 2001. - № 12.

⁴¹ *Костомаров Н.* Собрание сочинений. - СПб., 1904. - Кн. 4, Т. 9. - С. 19-25.

⁴² *Базилевський В.* Холодний душ історії // Дніпро. - 1996. - № 1-2. - С. 79.

Визвольна війна, що стала національною революцією, відкрила новий період в історії України - час національного самоусвідомлення, формування громадянського суспільства. Політична доктрина Богдана Хмельницького під впливом величезного розмаху селянської війни швидко еволюціонувала від захисту православ'я і козацьких свобод до «визволити з лядської неволі народ руський увесь». На думку В. Смолія, «висунення ідеї створення незалежної української держави означало, що у політичній культурі українців почався якісно новий етап розвитку»⁴³.

Можна стверджувати, що в цей час формується новітня українська політична нація на основі широкого національного (і як наслідок політичного) самоусвідомлення народних мас. Існування етнічної самосвідомості було в українській еліті ще з XII століття, яка через її підкреслення відстоювала свої права. Так, видатний мислитель XVI ст. Станіслав Оріховський-Роксолан наступним чином визначав свої походження і статус: «gente rutheni, natione poloni», що в перекладі означає: «мій народ - український, нація - польська»⁴⁴.

Окремі дослідники схильні розглядати як національну катастрофу той факт, що палкими патріотами Польщі були не тільки ополячені й покатоличені, але, за незначними винятками, і православні шляхтичі. На думку Л. Нагорної, виховуючись у католицьких школах, маючи тісні родинні зв'язки з польськими шляхетськими сім'ями, верхні прошарки українського суспільства виявилися за типом своєї політичної культури більше поляками, ніж українцями. «Це означало, що велика українська аристократія і навіть верхівка шляхти перестала бути силою, здатною очолити боротьбу за незалежність України»⁴⁵.

З цією думкою важко погодитись, інакше неможливо пояснити як через одне покоління «верхівка шляхти» очолила боротьбу за

⁴³ Смолій В. А. Богдан Хмельницький - особистість у контексті епохи // Український історичний журнал. - 1994. - № 5. - С. 7.

⁴⁴ Помпео Аоренцо. Гуманістична етнографія в посланні щодо релігії і жертвопринесень, давніх пруссів Яна Сандекія Малекія (Мелетіуса) // Етнічна історія народів Європи. - Вип. 4. - К.: УНІСЕРВ, 2000. - С. 104.

⁴⁵ Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: СтилоС, 1998. - С. 53.

українську державу. Люди з подвійною ідентифікацією (йдеться про субпідрядність політичних культур) - не лише польський (чи пізніше російський) феномен. Цей особливий тип культури можна спостерігати серед іспанських та французьких басків, каталонців, ірландців. На думку М. Славинського, люди, що жили й працювали одночасно і в російському імперському, і в національному секторах, поступово перетворювалися у «національний напівфабрикат. Внутрішня стихія їхня лишалася своя, національна, але зовнішність їхня уже була російська». Імперії ставали «ефемеридами» саме тому, що такі люди лишалися українцями, євреями, грузинами «навіть тоді, коли самі про це уже і не думали»⁴⁶.

У XVI ст. головним способом самоідентифікації народу, простих людей була конфесійна приналежність або підданство панові, монархові тощо. З часом така ідентифікація могла збігатися з етнічними межами і становити основу для формування національної свідомості. Не випадково характерною ознакою нової політичної культури часів Визвольної війни стало бажання чітко окреслити територію нової української держави. Увівши поняття «козацької» землі та «удільної держави», гетьман вважав її західними рубежами Львів, Холм і Галич - «як володіли благочестиві великі князі»⁴⁷.

Відзначимо, що у XVII ст. українське суспільство вже оперувало поняттям «нації» як на рівні духовних провідників України, так і масової свідомості широкої спільноти. Як зазначив Френк Сисин, у XVII ст., під час написання українськими авторами історії двох десятиріч «слово «народ» вживається для означення «руської» спільноти і, відповідно, «нація» стає об'єктом викладу в історичній та релігійній сферах»⁴⁸.

Відомий український соціолог Ольгерд Бочковський вважав, що «перетворення народів у новітню націю саме полягає...

⁴⁶ Славинский М. Национально-государственная проблема в СССР // Київська старовина. - 1993. - № 5. - С. 99-102.

⁴⁷ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т. - Т. 2. - М., 1953. - С. 118, 154.

⁴⁸ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620-1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Вип. 1. - К.: Наук. думка, 1992. - С. 74-75.

через поширення масової культури, політичне зрівноправнення, господарське розкріпощення та суспільне визволення якнайширших шарів, з яких складається народ, - цей фундамент новітньої нації». За даними Д. Багалія, у результаті війни «середній клас» українського суспільства складався з двох приблизно рівних за чисельністю станів: козаків (62649 чол.) і міщан (62454 чол.); шляхти було всього 188 чол. Щодо селянства, то фактично кріпацтво було ліквідоване, а разом з ним знищені велике феодальне землеволодіння... та панщинно-фільваркова система, що відкривало для селян реальну перспективу «покозачення»⁴⁹.

Творення нації було частиною загального процесу - поступового перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене і мобільне, з уявленням про свою ідентичність, з широкими політичними правами та економічними свободами для всіх громадян. А доказом демократичності становлення української нації була відсутність релігійної нетерпимості у боротьбі «за віру». Крім православних, у Війську Запорозькому були представники інших віросповідань. «Непристойна і тяжка справа, - вважав Хмельницький, - коли хто приневолює неохочих до своєї віри»⁵⁰.

Слушною є теза Я. Грицака, що «процес творення модерної української нації відбувався синхронно з аналогічними процесами у Західній Європі. Церковні рухи і козацькі війни XVI-XVII ст. є українськими аналогіями загальноєвропейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності - національної свідомості, а національне відродження XIX ст. - трансформації відповідно до нових умов та поширення цієї свідомості серед мас»⁵¹.

Особливість української державності XVII ст. - мобілізаційний характер політичних інституцій і їхнє підпорядкування завданням війни. Богдан Хмельницький, з одного боку, спирався

⁴⁹ *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стило, 1998. - С. 58.

⁵⁰ *Шевченко Ф.* Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького: 36. наукових праць. - К., 1995. - С. 102.

⁵¹ *Грицак Я.* Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. Вступ // <http://vesna.org.ua/txt/grytsakj/formuv/r0.html>

на існуючі українські реалії, тобто на республікансько-демократичні засади Запорозької Січі, а з іншого, з метою легітимізації - на європейські зразки, зокрема монархічний конституційний лад Англії та систему поділу влади у Речі Посполитій. Фактично йшлося про створення президентської (гетьманської) республіки.

Вперше в українській історії з'являється можливість вирішення надзавдання - здобути соціальне та національне визволення, оскільки Запорозька Січ була не лише осередком українського козацтва, а й притулком та захистом всіх невдоволених. Але брак політичної культури, взаємовпливи східних та західних цінностей, небезпека війни «Русі з Руссю», про що попереджав Хмельницький, робили здобуття державності нереальним. В оточенні монархічних країн ідея свободи, яка живилася від героїчного минулого, часто набувала деструктивних форм, тлумачилася як стихія «волі без меж», апофеоз руйніцтва. «Упорядкування» свободи вимагало національної єдності, а консолідація козацтва відбувалася на соціальних засадах.

Переяславська рада стала результатом недостатньої етнополітичної визначеності, несформованості суспільства, якому бракувало самодостатності. Традиції індивідуалізму, не врівноважені історичним досвідом державності, перешкоджали перетворення стихійної козацької демократії на представницько-структуровану. Розвиток зупинився на спрощених формах демократії. Активістський характер політичної культури з виразним акцентом на демократичних цінностях був надовго втрачений.

Проте, визначними здобутками Визвольної війни стали гарантії самоуправління і правопорядку, які були змістом переяславсько-московських угод. «Статті Богдана Хмельницького» надавали Україні виборне управління і суд, вільний вибір гетьмана, автономію церкви. Не випадково і М. Драгоманов, і М. Грушевський порівнювали «Статті» з Великою хартією вольностей 1215 р. М. Грушевський називав «Статті» «конституційною хартією» України, які впродовж віків залишалися лозунгами українських патріотів⁵².

⁵² *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. - СПб., 1907. - С. 15.

Значний вплив на політичну культуру України мало її автономне існування протягом сторіччя. Хоча влада Гетьманщини була урізаною і мала тенденцію до подальшого звуження, вона зберігала певні демократичні традиції, зокрема щодо виборності гетьмана. Регулярно, кілька разів на рік, генеральна старшина і полковники збиралися на з'їзди, де обговорювали найважливіші питання життя краю. У нарисах, написаних наприкінці XVIII ст., знаходимо риси, притаманні українському характеру та культурі. «Малоросійський народ, - зазначав О. Шафонський, - взагалі має норов тихий, несміливий, сором'язливий, на німецький схожий... Він у поведженні ласкавий, прихильний, ввічливий, простодушний, гостинний, некористолюбний, неохильний до підприємництва, більш невеселий, ніж веселий, набожний і марнолінівий, нерухливий, до позовів і наклепів схильний, мстивий і нетверезий»⁵³. Для визначення політичних рис українства мають значення подібність українця з німцем, а також підкреслення нездатності до підприємництва, що було швидше наслідком глибокої релігійності (моральності), а також підлеглого стану народу.

З часом, внаслідок втрати єдності українського соціуму, належності частин України до різних етноцивілізаційних просторів у політичній культурі українців з'явилося кілька субкультур, орієнтованих на систему цінностей держав-сюзеренів. Розвиток народу у різних політичних площинах, у складі ворогуючих між собою держав нівелював національні почуття, зменшував рівень соціальної солідарності і горизонтальної ідентифікації. Загалом наприкінці XVIII ст. жодного із вагомих завоювань Визвольної революції зберегти не вдалося. Селян знову було покріпачено, козацький стан втратив значну частку прав, шляхта не визнавалася в українстві. Було ліквідовано гетьманську владу і саму Запорозьку Січ.

Проте боротьба не скінчилася. Як писав історик М. Маркович, «в душі кожного українця живе дух Полуботка». Цілком згодний з ним був і М. Костомаров, який вважав, що «на дні

⁵³ *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стило, 1998. - С. 72-73.

душі кожного думаючого українця сплять Виговський, Дорошенко й Мазепа і прокинуться, коли настане слухний час»⁵⁴.

З втратою назви «Україна» та появи «Малоросії» формується особлива українська культурно-політична ідентичність - малоросійство⁵⁵. Малоросійство означало «комплекс редукованого патріотизму, намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною заповзятого вірнопідданства імперії. Імперія підтримувала малоросійство як запоруку провінціалізму, політичного і культурного, поступово вихолощуючи з нього рештки національних спогадів і сентиментів». Погодимось з Іваном Дзюбою, що «хоч у межах малоросійства деяким громадським і культурним діячам удавалося обстоювати окремі елементи національних цінностей, все ж у загальному, історично малоросійство було ідеологічною, культурною і психологічною перешкодою на всіх етапах боротьби за державну незалежність»⁵⁶.

Можна зауважити, що невдалі спроби об'єднання козацької еліти П. Полуботком, а пізніше виступ І. Мазепи без підтримки широких народних мас призвели до прямого фізичного знищення народу. Цілком усвідомлюючи наслідки спротиву, «гордо вмирати» українська шляхта не бажала. По-друге, особливістю Російської, а пізніше Радянської імперій було те, що жодна з них так і не досягла ефективного контролю над своїми західними територіями. Західна периферія імперського центру перебувала на вищому рівні культурного (а нерідко й економічного) розвитку. Тому місцеві еліти - балтійські німці, українська козацька старшина - були зацікавлені у якомога швидшій інтеграції своїх територій в імперське державне тіло: їхня культурна перевага відкривала їм виняткові можливості для блискучої кар'єри. Деякі регіони, як Лівобережна Україна, ставали частиною центру, хоча у культурному відношенні зберігали свою відмінність⁵⁷.

⁵⁴ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. - К., 1992. - Т. 2. - С. 392.

⁵⁵ Цій культурі в наші часи дослідники М.Рябчук та С.Грабовський за аналогією з Бенедиктом Андерсоном присвоїли назву «креольська».

⁵⁶ *Дзюба І.* Україна перед Сфінксом майбутнього. Лекція в Університеті «Кієво-Могилянська академія», 15 жовтня 2001 р. // *Сучасність.* 2001. - № 12.

⁵⁷ *Грицак Я.* Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах // tdcse.iatp.org.ua/Hrycak4.htm

По-третє, російська свідомість сформувалася не як національна, а як імперська, що не вважала українців «чужими», а одними з «молодших братів» у творенні спільної потужної держави. Тому українцям важко було «не впасти в обійми» і протиставити свою національну культуру національній культурі росіян. По-четверте, фактично імперія дійсно виконувала загальноукраїнські завдання, заявляючи свої права на київську спадщину щодо інших держав. Крім того, здійснюючи завоювання нових земель, зокрема на Півдні, Росія через уніфікаційні завдання не могла перешкодити їх засвоєнню та приєднанню до України.

З іншого боку, свій внесок у розвиток української культури вносили сотні людей, індивідуальних до проблем національної ідентичності. Створений за участю А. Каппелера колективний портрет 209 учасників українського національного руху засвідчив: виключно українська ідентичність навіть у цьому середовищі була притаманна лише незначній меншості⁵⁸. Тому, крім культурного аспекту - мови, символів, традицій - очевидно, були й інші цінності (зокрема, демократичні), які об'єднували людей і сприяли розвитку новітніх політичних націй.

Підкорення Росією Кримського ханства означало для українців ліквідацію ще однієї загрози, значне розширення меж розселення, створення сприятливих умов для економічного розвитку. Територіальні здобутки у районі Чорного моря Р. Шпорлюк вважає революційними для політичної й історичної географії України, такими що змінили її стосунки зі Сходом, активізували міграційні процеси, сприяли появі нової української етнографічної території, яка не мала прецеденту в усій попередній історії⁵⁹.

Разом з тим етнічна структура українського суспільства стала більш строкатою, а політична культура - якісно слабшою і виразно фрагментованою. Певною мірою це було пов'язано з тим, що 12,4 млн українців Російської імперії була найбільшою

⁵⁸ *Kappeler A.* The Ukrainians in the Russian Empire. 1860-1914 // *The Formation of National Elites.* - Vol.VI. - Dartmouth, 1992. - P. 121-122.

⁵⁹ *Шпорлюк Р.* Вступ // *Мала енциклопедія етнодержавознавства.* - К., 1996. - С. 17.

недомінуючою етнічною групою в Європі. 7 млн з них жили у 9 українських губерніях і становили там 73 % населення. Ще 3,8 млн українців мешкало у Австро-Угорщині. Очевидно, А. Каппелер має рацію, що не тільки політичний контекст Російської імперії, але й значні територія й кількість населення посилювали гетерогенність і фрагментованість соціуму, утруднювали завдання формування ефективного національного руху. У цьому розумінні «кількісна перевага цього народу (і територіальне розширення. - В. Н.) була причиною якісної слабкості»⁶⁰.

Ким би були українці, якби вони були менш численними, для російських дослідників зрозуміло, - за такою моделлю розвивалися кубанські чорноморські козаки. Вони були прямими нащадками запорожців і більш-менш зберегли українську традиційну обрядову й матеріальну культуру, стереотипи поведінки, національну кухню, фольклор, почасти навіть мову, - але водночас досі є в Росії найпослідовнішими прибічниками великоросійської ідентичності, російської державності. «Не випадково навіть сучасна етнологія один із великоросійських субетносів називає «українським». Тобто у ХІХ столітті фактично йшлося про боротьбу між статусом українців як етносу чи малоросів як субетносу «великої російської» нації»⁶¹.

Розвиток у різних політичних державах позначився на ментальності й політичній культурі українців. У російській частині України політична культура залишалася типово підданською. Для переважної частини суспільства нормою політичної поведінки був конформізм і лише незначна частина вдавалася до якихось форма протестного реагування. За труднощів націо-нального вирішення (спільна спадщина «колиски» і православ'я) та відсутності національних перепон для кар'єри освічені українці віддавали перевагу соціальним політичним доктринам на шкоду національним пріоритетам. «Характерними рисами лояльності у політичній поведінці були політична мімікрія, пасивне, здебільшого формальне став-

⁶⁰ Kappeler A. A «Small People» of Twenty-five Million. The Ukrainian circa 1900 // Journal of Ukrainian Studies. - Vol.18, N 1-2. - 1993. - P..91.

⁶¹ Окара А. «Українське питання» - погляд із Росії // Дзеркало тижня. - 2001. - № 14 (338). 7-13 квітня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/338/30610/>.

лення до суспільних ідеалів і норм, комплекси «меншовартості» і «малоросійства»⁶².

Проте, не можна погодитися, що «на побутовому рівні домінувала ідея загальноруської єдності, яка інколи доводилася до цілковитого розчинення українства у «загальноруському морі». Якщо українці середини XVII ст. були цілком упевнені у своїй відмінності як від поляків, так і від росіян, то наприкінці XIX ст. ця відмінність - не без впливу російської пропаганди - усвідомлювалася далеко не завжди»⁶³. Як зазначає Я. Грицак, те, що більшість українців ще на зламі XIX-XX ст. постали перед необхідністю національного самовизначення, зовсім не свідчило про їхню «відсталість». Адже навіть ті нації Центральної та Східної Європи, що у XIX ст. мали свою державу або ж, не маючи її, зберегли свою еліту, також мали подібну проблему. Коли російських селян у той самий час питали, хто вони такі, то найчастіше можна було почути у відповідь: «крестьяне, хлеборобы, хлебопашцы, православные». Польські селяни-мазури з Західної Галичини у середині XIX ст. називали себе «цісарськими», а панів - «ляхами» (поляками).

«Для більшості українського населення проблема вибору ідентичності полягала у відмові від соціальних (козаки, кріпаки, хлібороби), конфесійних (православні, греко-католики), регіональних (русини, малороси, поліщуки, бойки, гуцули) та інших самовизначень та у наданні переваги загальнонаціональному поняттю «українець». Національна свідомість українців існувала на найпримітивнішому рівні: вони знали, ким вони не є - католиками, росіянами тощо, бо відмінності у мові, релігії, одязі, звичаях та ін. легко вгадувалися на побутовому рівні. Однак вони не знали, частиною якого більшого народу вони є»⁶⁴.

Свідченням цього був несподіваний навіть для самого автора резонанс, який мала в українському суспільстві «Енеїда» І. Котляревського. У цьому творі вбачали свої витoki «любители

⁶² *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стило, 1998. - С. 96.

⁶³ Там само.

⁶⁴ *Грицак Я.* Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. Вступ // <http://vesna.org.ua/txt/grytsakj/formuv/r0.html>

малоросійського слова», рушієм справ яких була здебільшого інтуїтивна любов до рідного краю. Геніальність Т. Шевченка виявилася в усвідомленому відчутті глибинних внутрішніх причин української драми - «німоти» народу, відсутності національної самоповаги, «безбатченківства», готовності іти у фарватері чужих ідей. Звертаючись до «живих і мертвих і ненароджених» земляків з ідеалом людяності, сполученим із пошуком «правдими», Т. Шевченко створював нову символіку української політичної культури. Революційний динамізм, відкритість до інших культур світу, освоєння нових цінностей (на підставі колонізаційних впливів) стали характерними рисами політичної культури Наддніпрянської України.

На Заході політична культура українства формувалася за значного впливу латиномовної, раціоналістичної у своїй основі традиції. В ній переважали індивідуалістичні начала, місіонерство з національним забарвленням (теорія «українського П'ємонту»), гостре відчуття ущемленості й відстоювання національних прав. На відміну від російської України, де можна умовно говорити про територіальне («кількісне») розширення українства, на Заході тиск як австрійської влади, так і політично сильнішої польської громади - сприяв збереженню «етнічної якості», консервації в ній патріархально-провінційних рис, своєрідної «психології рутенства». Здатність до самоорганізації сприяла збереженню традиційних національно-етнічних цінностей.

Наслідком важкого політичного пресу з боку обох імперій були малі форми організації національного руху (громади, просвіти тощо) і катастрофічний брак позитивних державотворчих ініціатив. Майже цілковиту втрату державотворчих імпульсів українства констатував в одній із заборонених цензурою статей М. Костомаров. «Думка про самостійну малоросійську державу, - писав він, - вищою мірою безглузда, тому що народ не має аж ніяких задатків для цього - ні історичних, ні моральних; та й не думає про державу»⁶⁵.

⁶⁵ Костомаров Н. И. Права ли наши обвинители? // Український історичний журнал. - 1990. - № 7. - С. 145.

Однією з визначальних причин цього явища було економічне становище України. Модернізаційні процеси на її території здійснювалися в основному за рахунок російського та іноземного капіталу. Економічні інтереси російської та української буржуазії за майже три століття спільного життя тісно переплелися. Тому наприкінці 1917 р. більшість національно свідомих політиків розуміли недоцільність відокремлення. 18 жовтня 1917 р. В. Винниченко писав: «Можна рішуче і без вагань сказати: комбінація основних факторів соціально-політичного життя на Україні не вимагає незалежності». По-друге, на початку ХХ ст. завдання об'єднання політично розрізаних частин України, уніфікації її регіонів не було виконано. Поза участю однієї з двох імперій, шансів на розв'язання об'єднувальних завдань було небагато. По-третє, враховуючи зазначені вище причини, соціальні суперечності в Україні виявлялися значно гострішими, ніж національні.

Специфікою революції 1917 р. в Україні стало те, що значна частина втягнутих у боротьбу людей виступала і проти «білих», і проти «червоних». Приміром, девізом махновського руху було: «На захист України від Денікіна, проти білих, проти червоних, проти всіх, хто насає на Україну»⁶⁶. Потрібно також зважати на особливості української ментальності, які сприяли популярності лозунгів більшовиків. Свідомості пересічного українця, вихованого на ідеях козацького демократизму і народництва, імпонували лозунги всевладдя рад, заклики відновлення справедливості, гасла боротьби з бюрократизмом та багато інших складових революційного романтизму.

Падіння УНР не можна вважати цілковитою поразкою українського руху, оскільки визвольні змагання окреслили історичну перспективу, дали могутній імпульс пробудженню національних сил і змусили більшовицьку владу визнати - хоча формально - українську державність. Україна стала чітко визначеним

⁶⁶ Подібну ідею висловив відомий журналіст М. Вересень у жовтні 2004 року: «Национальная идея на Украине заключается в том, чтобы все от нас отълилось». Див.: *Вестарбайтеры*: разговоры с москвичами, отправившимися искать счастье в Киеве // <http://www.obozrevatel.com/?r=news&id=159025>. - 2004. - 12 октября.

національним та територіальним цілим з власною столицею і урядом, який мав обмежені, але певні повноваження. Україна мала власні органи державної влади і управління, бюджет, Державний Герб, Прапор, Гімн, Конституцію. Українську Радянську Соціалістичну Республіку (1921 р.) визнали десятки країн. У період відновлення зруйнованої першою світовою і громадянською війнами промисловості в Україні було споруджено сотні заводів та фабрик, що вивело її на рівень розвинених індустріальних держав світу⁶⁷.

Українське відродження 20-х років стало результатом трансформованої енергії національного руху початку ХХ ст. Пафос української політичної культури було сконцентровано на ідеї будівництва могутньої індустріальної, в усіх відношеннях модерної соціалістичної України, і це була спроба національної самореалізації, адекватній історичній реаліям⁶⁸. Почуття людей, які відчували себе духовно багатшими від залучення до національних духовних цінностей, добре передав поет Ярослав Гримайло: «Облуплений кожух і чоботи порваті... Але я Крез! Ви розумієте, я Крез! Моя душа на вістрях лез днів, що незмірено багаті».

На Заході в цей час українська політична культура набувала дещо інших форм, ніж на Сході. Український інтегральний націоналізм, як вияв волі до самостійного державного буття, як наслідок захисту ідеї в конкретних політичних умовах мав історичне виправдання. М. Грушевський порівнював у 1927 р. Україну «східнеполудневу, євразійську, екстензивну» і Україну Західну, «західноєвропейську,.. віками вишколену в витривалій культурній і політичній боротьбі; вічно напружену в міцній рішучості не піддаватись і не упустити з-під своїх ніг ні п'яді батьківщини»⁶⁹.

Возз'єднання України у 1939 р. стало історичним кроком на шляху консолідації української нації, здійснення одвічних

⁶⁷ *Степико М.* Українська нація в умовах суспільно-політичних трансформацій // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 176.

⁶⁸ *Дзюба І.* Україна перед Сфінксом майбутнього. Лекція в Університеті «Києво-Могилянська академія», 15 жовтня 2001 р. // Сучасність. - 2001. - № 12.

⁶⁹ *Галицько-українські взаємини* // Україна. - 1928. - № 2. - С. 4.

сподівань народу. Вперше у своїй болючій історії українці дістали можливість для розвитку у єдиному державному організмі. Вплив західноукраїнської ментальності позначився на загальному рівні свідомості суспільства, на його політичній культурі. Водночас за єдину територію, за «кількість», українці заплатили «якістю». 30-ті роки ХХ ст. стали найтрагічнішими в історії Радянської України. Знищення національної еліти, насильницька колективізація села, масові переселення так званих куркулів, голодомор 1932-1933 рр. не тільки значно загальмували формування соціокультурної ідентичності українства, але й завдали нищівного удару генофонду нації, який ще більше посилили наслідки другої світової війни.

Особливістю національної політики брежнєвського часу стало ослаблення зв'язку імперського етатизму з великоруським націоналізмом. Роблячи ставку на створення «нової історичної спільності людей - радянського народу», ідеологи системи бачили цю спільність російськомовною, але не російською. «Радянське» витісняло національне у свідомості не тільки народжених у міжетнічних шлюбах, але й у корінних росіян, українців, представників інших етносів. Сповідувана в СРСР політика сприяла привнесенню в культуру українства таких невластивих їй рис, як романтичний утопізм, зрівняльний колективізм, державний патерналізм.

Росіяни не без успіху нав'язували великодержавні цінності, підтримували в українській самосвідомості ілюзію партнерства, «поділу влади», а одвічний синдром «молодшого брата», комплекс «меншовартості» заважав українцям реально оцінювати ситуацію. Значна частина українського соціуму щиро сприйняла програму модернізації СРСР і повірила у можливість побудови світового братства людей.

У 60-х роках ХХ ст. почалася стрімка урбанізація українців. Якщо в 1959 р. частка городян серед українців становила 36,6 %, то у 1989 р. - уже 60,3 %. Росіяни ж і у 1959 р., і у 1989 р. переважно були городянами (80,8 % і 87,6 % відповідно)⁷⁰. «Виникає своєрідний функціональний поділ ролей: середня, а часом і вища

⁷⁰ Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. - К.: Ін-т соціології НАНУ, 1998. - С. 52.

ланка науки, виробництва, господарчого управління на теренах України - місце для креола (тобто «малороса». - *В. Н.*); советська людина - це насамперед партійний апарат та робітник індустріального Сходу й Центру; українець - це номенклатурний письменник та частково науковець-гуманітарій, а також сержант міліції⁷¹, робітник провінційного підприємства, колгоспник, не-кваліфікований працівник у великій промисловості⁷².

Можливо, тому, що українська еліта протягом століть була «гнаною і голодною», якщо демонстративно не зрікалася українськості, сформувалася культура народу «золотої середини» - «консервативного, працелюбного, схильного до порядку і аж ніяк не прагнучого підкоряти світ». Така філософія стисло сформульована в прислів'ї: «Уперед, синку, не виганяйся, і ззаду, синку, не зоставайся». Цей своєрідний український пісенний ідеал - «хатка, іще й сіножатка, і ставок, і млинок, і вишневенький садок...», знайшов також реалізацію і в належності до середнього класу українських емігрантів в Америці⁷³.

З поширенням і розвитком масової культури в СРСР виникли відцентрові тенденції, які в Україні почали виявлятися у формі вимог «відновлення лєнінської національної політики», справжнього федералізму. Поступово ідеї українських дисидентів еволюціонували у бік гострої критики радянського різновиду тоталітаризму, обґрунтування ідеї незалежності. Серед 600-700 радянських політв'язнів, зареєстрованих Секретаріатом Міжнародної амністії, українці у різний час становили від 25 % до 75 %⁷⁴.

Іван Лисяк-Рудницький засвідчив, що поразка виступів українських дисидентів 60-70-х років була не просто торжеством владних репресій, а й виявом глибокої духовної кризи нової української політики. Вона опинилася перед дилемою: або повернення до ідеології старого українського націоналізму, або фун-

⁷¹ Тому не випадково В. Стус назвав українців нацією сержантів. Українці могли обіймати в державі лише певні посади, не вище управління середньої ланки.

⁷² *Грабовський С.* «Креольський націоналізм» як явище модерної України // Український регіональний вісник. - 2001. - № 22. - 5 вересня.

⁷³ *Забужко О.* «Мы - народ золотой середины» // Бизнес. - 2003. - № 38 (557). - 22 вересня.

⁷⁴ *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стилосо, 1998. - С. 153.

даменталістський націонал-комунізм. Ні той, ні інший шлях не мав перспектив. Але ґрунт нової української політичної культури був закладений⁷⁵.

Крах Радянського Союзу був тісно пов'язаний з об'єктивними наслідками розкладу тоталітарного режиму. Через неможливість реалізації проголошених завдань відбувалася підміна понять, і, відповідно, формувалися стереотипи «подвійного мислення», подвійні стандарти поведінки. Розлад між офіційними догмами і власними ціннісними орієнтаціями людини дедалі наростав і досяг стану критичної маси. Під час перебудови ефект «лебедя, рака і щуки» виявлявся не лише у тупцюванні на місці, але й у поглибленні «ліній розлому» у політичній культурі. Те, що сталося, російські політологи І. Фаруқшин та О. Юртаєв назвали «феноменом зіткнення» (рос. «спшибки»), коли якісно різні ідеали, цінності, норми культури ніби «наїжджають» один на одного⁷⁶.

Дискредитація комуністичної ідеї об'єктивно сприяла відродженню національних цінностей, які психологічно були більш відчутні у глибинно-емоційному житті людей, ніж соціально-класові. За визначенням відомого американського політолога Дж. Ротшильда, «етнічність (як ідентичність. - В. Н.) має психологічну перевагу щодо інших видів особистої ідентичності й соціальних зв'язків, яка полягає у здатності викликати найбільш сильні, доглибинні та особисті емоційні почуття»⁷⁷. Проте, за відсутності позитивних соціально-економічних перетворень, така перевага швидко сходить нанівець.

Незалежність України стала результатом боротьби поколінь українського народу, а сприятливі обставини 1990-1991 рр. звільнили нагромаджену енергію самоствердження. Водночас ці обставини зумовили суперечливий характер і виявили внутрішню слабкість Української Держави, яка виникла без оновлення

⁷⁵ Попович М. Перевідкривач. До 70-річчя Івана Дзюби // Дзеркало тижня. - 2001. - № 28 (352). - 28 липня - 3 серпня.

⁷⁶ Фаруқшин М. Х., Юртаєв А. Н. От культуры конфронтации к культуре диалога // Политические исследования. - 1992. - № 3. - С. 152.

⁷⁷ Безверхий В., Клищенко О. Політична культура українського народу: з історії в сучасність // Національна культура в сучасній Україні. - К.: Асоціація «Україна», 1995. - С. 130.

структур влади. Фактично за ширмою поверхових пострадянських перетворень відбувся перерозподіл національного багатства на користь старої, радянсько-партійної, правлячої еліти. «Сталося, як і в часи УНР, розузгодження соціальних і національних сподівань народу, яке обернулося драматичними наслідками для українського суспільства»⁷⁸.

«Сюрреальність» Української Держави перших років незалежності (О. Мотиль) пояснювалася крайньою слабкістю горизонтальної ідентифікації. «Оскільки державний апарат був зорганізований вертикально, щоб реагувати на директиви з Москви, й не мав горизонтальних зв'язків, які забезпечували б цілісність державного організму, українська бюрократія (як і бюрократії інших неросійських республік), була настільки ж далека від справжньої еліти, як Українська держава - від ідеального Веберового зразка»⁷⁹.

Глибока деукраїнізованість, знекоріненість - емоційна, культурна, світоглядна - більшої частини керівного політико-адміністративного апарату прямо впливала на їхню здатність розуміти проблеми України і знаходити їм адекватне вирішення. Як влучно зазначив І. Дзюба, наші соціально-етичні недуги є зворотною стороною національної консолідації суспільства, його культурної незідентифікованості⁸⁰. Не дивно, що Україна вступила у новий етап трансформації, не тільки не виявивши належної турботи про загальний модернізаційний проект, але й свідомо обравши шлях наслідування і запозичення чужого досвіду. Внаслідок цього українське суспільство не змогло утриматися навіть у площині затухаючого інерційного розвитку, опинившись у глибокій прірві економічного регресу.

М. Рябчук підкреслює, що ніхто з «нової еліти» не був «націоналістом», зате всі були «державниками»: спершу советськими, згодом - «суверенними». «Але дбали про інтереси

⁷⁸ Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього. Лекція в Університеті «Києво-Могилянська академія», 15 жовтня 2001 р. // Сучасність. 2001. - № 12.

⁷⁹ Мотиль О. Структурні обмеження і вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії і на Україні // Сучасність. - 1995. - № 9. - С. 65.

⁸⁰ Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього. Лекція в Університеті «Києво-Могилянська академія», 15 жовтня 2001 р. // Сучасність. 2001. - № 12.

певного (номенклатурного) стану, котрий приватизував частину імперії з певним населенням, а не про інтереси того населення («народу»), котрому мали би служити в ролі найманих чиновників. Відтак і держава, котру вони заходилися «розбудовувати», постала не як держава-нація всіх громадян, а як інституційне оформлення інтересів номенклатурно-олігархічного стану»⁸¹. Віктор Ющенко у квітні 2005 р. засвідчив: «Ми кланову систему зробили, олігархічна держава, що висмоктала кров, я думаю, з десятків мільйонів людей за останні 10 років». В Україні в ряді регіональних установ затверджена «кланова модель, коли 2-3 родини підібрали під себе 2/3 або половину складу депутатів»⁸².

Проте, як зазначає Р. Шпорлюк, «важливо пам'ятати, [що] незалежна Україна, проголошена в серпні 1991 р., самовизначалася не як етнічна держава. Це була територіальна, владна, юридична одиниця, фактично спадкоємиця Української РСР. Її громадяни мали різне етнічне походження, основними мовами їхнього спілкування були українська та російська (у різних співвідношеннях), а також мови інших етнічних груп. Нова держава проголосила, що джерелом влади в ній є «народ України». Засновники пострадянської української держави, таким чином, успадкували й модифікували концепцію «радянського народу», який, згідно з офіційними настановами радянської влади, складався з людей різного етнічного походження та мови. Щоправда, цю ідею... було сформульовано діячами українського національного руху 1960-1970-х рр... згідно з якою громадянами України проголошувалося все її населення»⁸³.

Це ж свідчив і західний журналіст Метью Камінскі: «Держава, що народилася в 1991 р., до загального здивування, будувалася саме на принципі громадянства, а не етнічної приналежності.

⁸¹ *Рябчук М.* Дві України // Критика. - 2001. - № 10.

⁸² *Ющенко* боротиметься з клановою моделлю, яка підібрала 2/3 депутатів // Українська Правда. - 2005. - 25 квітня // <http://www.pravda.com.ua/archive/2005/april/25/news/26.shtml>.

⁸³ *Шпорлюк Р.* Чому українці є українцями // Сучасність. - 2003. - №4. Нагадаю, що поліетнічний склад мала і Київська Русь, і Запорізька Січ; а Центральна Рада відбивала інтереси всіх національностей. Україна - не тільки для українців, повторював М. Грушевський. (В.Н.).

Альтернативи цьому просто не було. По своїх розмірах нова країна перевершувала самі нездійсненні мрії націоналістів - вона тягнеться від колишньої польської Галиції до Донбасу з переважно російським населенням. По території нова Україна дорівнює Німеччині та Британії разом взятим, а її населення становить майже 50 мільйонів чоловік, що представляють 16 етнічних груп. Ніхто не в змозі забезпечити єдність такої країни на основі вузьколобного українського націоналізму⁸⁴.

Перероджена із радянської в українську еліта була великою мірою російською за етнічним складом, а ще більше за мовою, і до 2005 р. вона залишалася українсько-російською. До 1991 р. ця еліта була регіональною групою, «місцевим підрозділом» еліти загальносоюзної, а, проте, саме вона уможливила здобуття Україною незалежності, зберігши при цьому її територіальну цілісність у межах витвореної більшовиками «УССР». Завдяки перетворенню цих людей на своєрідну «контр-еліту» стосовно Москви Україна змогла цілком мирно відокремитися від Радянського Союзу.

Психологічні стереотипи минулого тяжіють над суспільством, змушуючи обирати нові варіанти поведінки на основі типових ситуацій історичного досвіду. Має рацію М. Молчанов, який стверджує, що «політична культура - це насамперед голос із минулого», і виходячи з трьох складників політичного процесу (політичний режим - політична організація - політична культура) остання є найменш мобільним елементом⁸⁵.

Опитування громадської думки, як в Україні, так і в інших радянських республіках засвідчили, що тривалий час після отримання незалежності для багатьох людей Союз і надалі залишався їхньою «уявленою спільнотою», тимчасом як інші ототожнювали себе зі своїм регіоном, і менше половини опитаних визначали найбільш важливою спільність на основі нової держави. Так у 2001 р., за даними досліджень Київського міжнародного інституту

⁸⁴ Камински М. Кто такие украинцы? И что такое Украина? // Корреспондент.net. - 2004. - 14 грудня.

⁸⁵ Молчанов М. Політична культура України: радянська чи пострадянська // Сучасність. - 1995. - № 10. - С. 61, 64.

соціології, стосовно понять, асоціацій зі словом Батьківщина, близько 40 % назвали Україну, понад 20 % - Радянський Союз, 2 % - Росію, інші - «моє місто», «моє село», «мій регіон»⁸⁶.

На думку українських культурологів М. Рябчука та С. Грабовського, такі орієнтації свідчать про поділ української політичної культури на три визначальні ідентичності, «три основні національно-культурні групи, належність до яких дуже умовно пов'язана... з «п'ятою графою» колишніх радянських паспортів». А саме: «креоли» - колишня радянська російськомовна еліта, яка очолила Українську державу; «радянські люди» - свідомість і політичні цінності яких належать СРСР; та «українці», демократична політична культура яких, в основному, ґрунтується на національній культурі. Певною мірою такий поділ мав під собою підґрунтя, і оскільки він відтворює історичний розвиток політичної культури України варто зупинитися на ньому докладніше.

На Україну поняття «креольство», «креольська культура» як соціополітичне явище потрапили не завдяки перекладу книги Б. Андерсона «Уявлені спільноти», а завдяки публікаціям дослідника М. Рябчука, присвяченим розвитку України в останнє десятиліття. Терміном «креоли» дослідник позначив ту частину української спільноти, яка політично орієнтована на незалежність України, але мовно і, насамперед, соціокультурно відкидає українськість чи, принаймні, дистанціюється від неї. Як образно заявив письменник Андрій Курков, «можна бути українцем і без Тараса Шевченка». Або, за О. Бузиною, державником «без вурдалака Тараса Шевченка».

У 1990-1991 роках колишня радянська українська еліта, прагнучи позбутися свого провінційного і другорядного статусу, створила єдиний фронт з українцями у боротьбі проти «радянських» людей, проти СРСР. Політично українські «креоли» стали незалежниками під суто прагматичним ракурсом, але культурно вони залишалися орієнтованими на Москву⁸⁷. Українська (колишня радянська) еліта відчувала потребу опори,

⁸⁶ *Грабовський С.* «Креольський націоналізм» як явище модерної України // Український регіональний вісник. - 2001. - № 22. - 5 вересня.

⁸⁷ *Грабовський С.* Україна наша креольська // Критика. - 2003. - 23 липня.

політичної легітимізації, соціально-культурної ідентифікації. Реально вона була змушена опиратися на культуру, яка є для них знайомою і доступною.

По-друге, така еліта об'єктивно сприяла переконанню, що українська культура є менш багата, ніж російська, українська мова менш розвинута, і докладати зусиль для її засвоєння недоцільно. Що по суті означало збереження впливу російської культури і того негативного досвіду, який мав місце в культурній політиці Радянського Союзу.

По-третє, посилення уваги, ідеологізація мовного питання пов'язувалися з тим, що становлення політичної нації відбувалося в площині громадянській, коли ще національна культура державотворчого етносу не пододала своєї фрагментарності, всіх наслідків тоталітаризму. Тому українці, згуртовані більшістю в національно-демократичні партії, на початку 90-х років виступили конкурентами російськомовних у боротьбі за політичну владу.

Перебуваючи на чолі Української держави, денационалізована радянська еліта змушена була апелювати до сакральних українських імен і текстових фрагментів. «Але реально для себе і для «своїх» він («креол». - В. Н.) спиратиметься на щось, істотно відмінне від української культури, яку він не знає і яка йому мало доступна. А саме: на деідеологізовану частину колишньої імперської (російської і советської) спадщини»⁸⁸. Як зазначає М. Томенко, колишній Президент України Л. Кучма у своїй книзі «Україна - не Росія» стверджує, що історія народу до 1917 р., «це не українська історія, мова, література чи культура». «Усе, що було в житті українського, російського чи білоруського народів до 1917 р., - «общеруське або вітчизняне». Такий культурний пакет, що ми всі «руські», стане, на думку Л. Кучми «поворотним пунктом у відносинах трьох народів»⁸⁹.

Відомий український політолог О. Дергачов під час спроб відзначення в Україні ювілею В. Щербицького говорив, що це

⁸⁸ *Грбовський С.* «Креольський націоналізм» як явище модерної України // Український регіональний вісник. - 2001. - № 22. - 5 вересня.

⁸⁹ *Томенко М.* Сшибка Леоніда Кучми, або таємниця авторства книжки «Україна - не Росія» // Дзеркало тижня. - 2003. - № 45 (470). - 22-28 листопада.

нагадує йому дискусію в Китаї, коли маоїзм був підданий критиці й йшлося про те, щоб перейти до практичної політики без ідеологізації. Але через те, що маоїзм був важливий для того, щоб тримати величезну країну разом, маоїзм залишили. «У нас йде подібний пошук - знайти що-небудь у минулому, щоб воно сприймалося позитивно, щоб свідчило про раціональне зерно в діях колишньої влади»⁹⁰.

Характерним було й ставлення до реабілітації воїнів Української Повстанської Армії (УПА). Якщо українці та «радянські люди» перебувають на діаметрально протилежних позиціях, то денационалізована провладна еліта була не проти визнання УПА, але і не за. Адже визнання УПА мало б істотне посилення компонента українськості в масовій свідомості. А це б призвело до зменшення легітимності культури правлячої еліти в суспільстві. Тому, оцінюючи ризик зменшення підтримки з боку «радянських людей», проти була провладна верхівка. А правозахисники були визнані, оскільки їхня діяльність не заперечувала радянську спадщину, і таке рішення порівняно мало менш конфліктний характер.

Вплив політичної культури «радянських людей» був досить вагомим, з огляду, що близько 30 % українців ототожнювали себе з «громадянами ССРСР». «Советські люди» - це спільнота, об'єднана найперше економікою (яку Г. Попов назвав «адміністративно-командною»), певною територією («От Москвы до самых до окраин»), мовою (соціолектом російської), традиціями і звичаями (Галина Вишневська образно зазначила: «їдять макарони з хлібом»), соціокультурними настановами, міфологією. Міфологія, в тому числі й квазіісторична, у «советської людини» надзвичайно потужна, і вона успішно заміщає те, що Д. Лихачов називав «історичною пам'яттю»⁹¹.

Саме «тотальну соціальність» як властиву рису «советської людини» відзначають численні дослідники. Життєвий успіх, кохання,

⁹⁰ Мислюк А. Щербицкий - это наше все // ForUm. - 2003. - 23 лютого.

⁹¹ Грабовський С. «Советська людина» як культурно-антропологічний тип // Мережева лабораторія «Бриколаж». - 2003. - 20 липня // <http://lab.org.ua/article/103/>

індивідуальні стосунки, ставлення до здобутків світової культури - все виявляється «розчиненим у соціальності». Не випадково М. Мамардашвілі вважав чільною рисою «советської людини» саме «атрофію м'яза самостійності». За даними дослідження центру Разумкова, проведеного у 2002 р., респонденти засвідчили: покірність властива українцям більше, ніж бунтарство, про що повідомили відповідно - 48 % і 12 % опитаних; прагнення коритися переважало спроможність до лідерства у 37 % опитаних проти 19 %, схильність до пристосовництва виявило 42 % населення⁹².

На виборах же 1999 р. «радянська людина» вперше за існування незалежної України перестала бути вирішальною силою. Якщо на президентських виборах 1994 р. Україна чітко розкололася вздовж етнолінгвістичної межі, то у 1999 р. виявила себе, а у 2002 р. стала очевидною перевага нової ідентичності - «української політичної нації». Зв'язок світоглядних і політичних орієнтацій із мовною практикою став слабшим і поступився соціополітичним орієнтаціям, які виразно виявили себе в російськомовних регіонах.

До виборів 2002 р. Південь і Донбас були регіонами України, де більшість населення традиційно підтримувало інтеграцію з Росією, аж до утворення спільної держави. Проте голосування в Донецькій області засвідчило, що російськомовні українці готові відмовитися від «радянського» проекту, якщо життєвий рівень населення буде вищим. А жителі Півдня, за умови успішного економічного розвитку України, навіть були готові долучитися до української національної культури.

Англійський дослідник Джеймс Шерр таку ситуацію відзначив як «перетворення реформаторів з регіональної сили на загальнонаціональну та різке зменшення симпатиків лівих сил». Прихильники демократії, як засвідчили вибори, були і в середовищі посткомуністичних еліт (значна частина їх перемогла у 2004 р. з Віктором Ющенко). Посилення громадянської культури

⁹² Шангін С. Хто ми і де ми сьогодні? Деякі міркування про деякі аспекти української дійсності // Дзеркало тижня. - № 39 (414). - 2002. - 12-18 жовтня // <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/414/36380/>

ри загострювало поділ між державою і суспільством, але водночас впливало на певну еволюцію політичних інститутів⁹³.

Одночасно завдяки виборам Україна перейшла від традиційної форми правління за (М. Вебером), до харизматичної форми правління. Фактично виборці голосували не за партію (блок), а головним чином за її лідера, з яким вони ідентифікували свої суспільні інтереси. Зародження харизматичної політичної культури - це початок кінця панування традиційної культури, на базі якої неможливо формувати образи політичних лідерів загальнонаціонального масштабу. Адже за традицією, єдиним лідером у державі може бути лише глава держави. Звідси заборона державним діячам (як Є. Марчуку) створювати власний політичний імідж тощо - це норма традиційної політичної культури.

На виборах 2002 р. мала місце й авторитарно-популістська політична культура (блок Ю. Тимошенко та ін.), заснована на ідеї панування мас, керованих освіченими провідниками, боротьби з владою чиновників, недовіри до судово-правової системи тощо. Для авторитарно-популістської політичної культури перехід до норм харизматичної політичної культури не становить особливих труднощів, оскільки харизматичні лідери - це обов'язкова складова популістських рухів. На думку дослідників, хоча за харизматичного лідера авторитарно-популістська політична культура почуває себе, як «щука в річці», її вплив в міру просування суспільства до легітимної форми правління буде знижуватися⁹⁴.

Для демократичної політичної культури (представниками якої стали В. Ющенко, О. Мороз) її харизматичний варіант становить найбільшу небезпеку. Перетворення харизматичного лідера на культового політичного діяча може привести до негативних суспільно-політичних наслідків та до дискредитації демократичної культури. Щоб протидіяти такій негативній тенденції, прогресивні сили змушені були орієнтуватися на систему демократичних запобіжників, на систему стримування і противаг, реформування політичних інститутів суспільства.

⁹³ *Sherr J.* Ukraine's Parliamentary Elections: The Limits of Manipulation // CSRC Occasional Brief. - 2002. - 21 April.

⁹⁴ *Камно В.* Очікувана трансформація // <http://www.urr.org.ua/data/newsview/?id=607946a4f12153c4609cfba7d7aedaca>. - 2002. - 15 квітня.

Одним з чинників політичної консолідації нації, творенням нової громадянської спільноти виявили події 2000 р., пов'язані з вбивством журналіста Г. Гонгадзе, а також дипломатична сутичка 2003 р. навколо коси Тузла. Поступитися росіянам означало втратити самоповагу і рештки гордості за свій народ і країну. Події навколо Тузли згуртували українських парламентарів, об'єднали суспільство. І «можливо, - зазначав журналіст, - Тузла стане поминальним дзвоном для української аксіоми «моя хата з краю»? Можливо, коли ми перестанемо боятися конфліктів (зокрема і з самими собою), ми станемо сильнішими, а держава процвітаючою. І врешті-решт, у Києві перестануть шукати відповідь на питання, чому «Україна не Росія» і Україна стане просто Україною, без всяких «не»⁹⁵.

Президентські вибори 2004 р. після зменшення впливу радянської ідентичності стали змаганням двох типів націоналізмів: позбавленого традицій економічного націоналізму В. Януковича та історично-культурного націоналізму В. Ющенка⁹⁶. На думку соціолога В. Небоженка, прагматичний націоналізм України передбачав опору на власні сили і вибір країною неповторного шляху розвитку. Денаціоналізована за своєю суттю, провладна еліта часів Л. Кучми не могла опиратися на українські традиції, оскільки не знала їх і програвала свідомим українцям. Така опора передбачала демократизацію суспільства, що загрожувало втратою влади провладною елітою як культурно неукраїнською силою. Тому для легітимності й було обрано «неповторний шлях».

Для збереження влади, відчуваючи власну культурну нелегітимність, Л. Кучма і В. Янукович гостро реагували на «неповажний» тон Заходу, його критику демократичних перетворень в Україні. Як зазначає Тарас Кузьо, з двох лідерів президентських змагань більшим націоналістом є В. Янукович,

⁹⁵ Романенко Ю. Тузла как вызов национальному характеру // Контекст. - 2003. - 16 жовтня.

⁹⁶ Як свідчить новий президент, у реєстрі запорозьких козаків 1648 року було 48 чоловік на прізвище «Ющенко». За даними архівних досліджень, В. Ющенко є нащадком останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (1691-1803 рр.). Див.: *Двадцять фактов об оранжевой революции, которые вы хотели знать, но боялись спросить* // *Обозреватель*. - 2005. - 9 лютого.

оскільки саме він готовий відмовитися від демократизації, і робить ставку не на світовий досвід цивілізованого життя, а на «унікальний шлях». Такий своєрідний «патріотизм» виявився під час приватизації «Криворіжсталі», коли Голова Фонду держмайна М. Чечетов засвідчив недоотримання бюджетом мільярдів гривень як патріотичні результати. «Подібні погляди були характерні для постколоніального керівництва країн, що не приєдналися, які проголосили своїм пріоритетним завданням захист національного капіталу»⁹⁷.

Українські «націоналісти-прагматики», виховані на імперських традиціях радянського державотворення, щиро не розуміють як патріот може перебувати в опозиції (звідси їхня «кволість» сьогодні), оскільки в їхніх поняттях будь-яка опозиційність передбачає державу в цілому. Звідси і переслідування, і відмова в легітимності опозиції за часів Л. Кучми. Такі «прагматики» розуміють комуністів, але їм важко зрозуміти патріотизм українців, які негативно ставляться до держави за кордоном. Адже для них держава і ментально, і в сенсі збереження влади є найбільшою політичною цінністю⁹⁸.

А для В. Ющенка найвищим пріоритетом є демократичні цінності, оскільки саме вони тривалий час зберігали дух і життя народу, а тому він більш зацікавлений в інтеграції до ЄС і НАТО, тобто готовий відмовитися від частини суверенітету. Характерно, що під час виборів частина російськомовної еліти визначили свою позицію як «економічний націоналізм» (А. Кінах). І саме ця частина еліти, для якої принципи демократії стали більш важливими, відіграла у перемозі В. Ющенка значну роль.

⁹⁷ Кузьо Т. Прагматичний націоналізм України // КиевWeekly. - 2004. - 2 жовтня.

⁹⁸ Професор Торонтського університету А. Маколкін слушно зауважує з цього приводу, що американець був би враженим, коли б президент, випроводжаючи американських солдатів з військовою місією, звернувся до них із закликом захищати «батьківщину». Бо солдатів закликають захищати свободу або демократію. Див.: Саух П. Ю. Культурно-політичні зміни в процесі посткомуністичної трансформації українського суспільства // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 512.

17 днів Помаранчевої революції листопада 2005 року засвідчили, що свобода - цінність духовна. Ще під час руху «Україна без Кучми» закордонні журналісти відзначали нетипову реакцію українців на авторитаризм та корупцію порівняно з іншими радянськими республіками. Вже тоді, в 2000-2002 рр., керівники владної системи мали б відчутти, що до плину подій долучився незрозумілий чинник. Характерно, що Помаранчева революція почалася за умов, коли матеріальний стан мас став значно кращим, виплати зарплати - регулярними, а темпи економічного зростання прискорилися. Революція відбулася тому, що влада брутально вразила людську гідність, знехтувала демократичні права і свободи (згадайте Богдана).

Помаранчева революція об'єднала демократичне суспільство і обійшлася без прозахідних чи проросійських гасел. «Правда і Справедливість - ось значеннєвий стрижень подій, а зовсім не ЄС і НАТО. Це тонко підмітила сирена Помаранчевої революції Марійка Бурмака, яка наново записала свою композицію, що стала головною музичною асоціацією грудневих подій, - «Ми йдемо». І якщо раніше у її творі були рядки: «*Ми йдемо - за нами гаснуть ліхтарі, Ми йдемо - попереду вогонь!*», то тепер ці рядки зазвучали по-новому: *Ми йдемо - і серце правдою горить!..*». Можна погодитись з Андрієм Окарою, що Помаранчева революція - це «шанс колосальної соціальної творчості, шанс на появу нових форм людської самоорганізації - як на Майдані, де півмільйона народу, всім добре й жодного мільйонера... Це варіант такого розвитку, коли українське із суто локального перетворюється на універсальне й загальнолюдське»⁹⁹.

Революція мине, а гідність залишиться. І відповідати майбутнім президентам і прем'єрам не тільки перед парламентами, а й перед гідністю Українського народу - вічним Майданом¹⁰⁰.

⁹⁹ Окара А. Золоте сяйво помаранчевої революції, або як архистратиг Михаїл заступився за Україну // Дзеркало тижня. - 2004. - № 52 (527). - 25-30 грудня.

¹⁰⁰ Попович М. Перед вічним Майданом // Критика. - 2005. - № 3.

СУТНІСНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Українська незалежна держава виникла не як наслідок демократичного руху. І хоча в її основі були здобутки багатьох поколінь, її поява наприкінці ХХ ст. виявилася результатом компромісу між слабкими національними силами та колишньою радянською елітою. Цей компроміс свідчив про стан масової політичної свідомості, яка не могла стати надійною основою ствердження демократії та незалежності.

Політична культура в Україні формувалася на ґрунті самотнього укладу народного життя, під впливом двох вирішальних чинників - *індивідуалістичних рис української ментальності та багатовікової бездержавності й розрізненості*. Звідси відразу українства до форм співжиття, які будуються на суворій дисципліні й примусі. Українську громаду не ототожнюють з російською общиною, оскільки вона була добровільним товариством. Обов'язки людини щодо громади не виходили, як правило, за межі спільно ухвалених рішень. Проте широко витлумачена ідея свободи часто заважала ствердженню державотворчих інтенцій.

Третім чинником, що впливав на стан політичної культури, була *денаціоналізація провідної верстви*, перехід на службу «панівним націям» найкращих умів і талантів. Фатальний розрив між елітою і населенням свідомо поглиблювався метрополіями, які прагнули не тільки вбити здатність українства до опору, але й розчинити його у російському чи польському морі¹⁰¹.

Як зазначає М. Рябчук, Україна, як і кожна колонія, зазнавала всебічного впливу з боку метрополії, одним із наслідків якого було нав'язування «аборигенам» негативного self-image, негативного уявлення про самих себе. «Колонізований етнос під тиском колонізаторів змушений приймати - й засвоювати як свою власну - чужу систему стереотипів, і то не просто чужу, а відверто ворожу й принизливу... Засвоюючи систему цінностей

¹⁰¹ *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стилос, 1998. - С. 21.

колонізаторів, колонізоване суспільство вступає в дедалі гостріший конфлікт із самим собою - абориген починає ненавидіти себе і тим самим поглиблює власне приниження й поневолення»¹⁰².

Поширеними образами в Росії стали образи «співучої і танцюючої Малоросії», «хитрого малороса» (простакуватого, але меткого, шахраюватого і зрадливого) та «хохлацької галушки» (щось на зразок прізвиська «нігер» у США)¹⁰³. З польського боку сформувався стереотип українців як бандитів, насильників, анархістів, варварів, яких не торкнулася цивілізація. Відчуття власної неповноцінності й аморальності (зокрема підступності), є сьогодні чи не найболючішою часткою колоніальної спадщини України. Так, на запитання «Яка риса українців Вам найбільше не подобається?», опитувані в Інтернеті відповіли: комплекс меншовартості (34 %), терплячість (18 %), песимізм (16 %) та ін.¹⁰⁴.

На думку багатьох дослідників, обмежувальними чинниками для самореалізації частини українців є брак раціональності, чутливість, патетичність та заглибленість у себе. Також суєтність, нерішучість, малодушність та догідливість, комплекс меншовартості щодо «старшого брата» й синдром маленької людини («від мене нічого не залежить», «як не голосуй, все одно нічого не зміниться»). А ще - тяжіння до «зрозумілості» та стабільності ситуації, покірність та байдужість, страх перед все-силям влади, здатної стерти на порох «незручну» людину. А ще - нездатність об'єднуватися навколо спільних ідей та лідера («де два козаки, там три гетьмани»). А ще - візантійська традиція віроломства, інтриг і зради¹⁰⁵.

За оцінкою М. Михальченка, суспільну свідомість українського народу можна характеризувати як хаотичну, складну і

¹⁰² Рябчук М. Від «Малоросії» до «Індоевропи»: українські автостереотипи // www.geocities.com/ukrexlibris. - 2004. - 3 березня.

¹⁰³ Досить яскраво ці стереотипи озвучені у відомій поезії М. Бродського «На незалежність України» (1994 р.): «Ой, ты левада, степь, краля, баштан, вареник... Как в петлю лезть, так сообща, суп выбирая в чаще, А курицу из борща грызть в одиночку слаще... С Богом, орлы и казаки, гетьманы, вертухай, Только когда придется и вам помирать, бугай...». Див.: *Голос громадянина*. - 1996. - № 3.

¹⁰⁴ День. - 2002. - 16 серпня.

¹⁰⁵ Белоусова І. Менталітет - доля чи діагноз // *Грані-плюс*. - 2004. - 15 березня.

слабо структуровану; у ній перемішані різні ідеї і ідеали, міфи, ілюзії та стереотипи мислення, що є як «реальним відображенням буття людей», так і «помилковими судженнями про рушійні сили сучасного суспільного розвитку»¹⁰⁶.

Тривале перебування України у складі імперських політичних структур, неуспіх кількох спроб державотворення, жорсткий політичний прес сталінізму залишили негативний спадок і в політичній культурі України. Серед найбільш характерних рис, виділених науковцями¹⁰⁷, відзначимо *моральний, правовий та політичний нігілізм*. Воля класу як основа моралі, права і політики була основним ідеологічним джерелом нігілізму в комунізмі. Звідси успадкований культ сили замість авторитету моральних, релігійних, правових та політичних норм. Під час соціологічного дослідження, на запитання «Чи впливає закон на повсякденне життя?» лише 42,2 % з батьків відповіли «так». Запитання «Які риси ви хочете виховати у своїх дітях?» з'ясувало, що законотворчість вважають однією з найважливіших чеснот 7,6 % дідів і близько 6,2 % молодих респондентів. Релігійність вважають найважливішою якістю лише 11,7 % молодих людей; а батьків - іще менше (9,6 %)¹⁰⁸.

Об'єктивно вихованню зневаги до закону сприяє і політика державних інститутів. Науковці називають політико-економічну систему, побудовану в Україні, як *blackmail state* - «шантажистська держава». Суть побудови такої держави у тім, що за відсутності легітимності, для утримання влади, замість колишнього ідеологічного шантажу застосовується економічний шантаж. Держава створює такі умови, що практично жоден її громадянин не може вижити, не порушуючи тих або тих законів чи приписів. Підприємець мусить приховувати частину податків, бо не в силі їх усі сплатити, викладач бере дрібні хабарі від студентів,

¹⁰⁶ Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? - К.: Ин-т социологии НАНУ, 2001. - С. 204.

¹⁰⁷ Лісовий В. Проблема громадянської консолідації в сучасній Україні // Матеріали наукової конференції «Національна ідея - відповідь на виклик часу» (Пуща-Озерна, 23-24 березня 2001 р.) // http://varianty.org.ua/National_idea/Lisovy.htm

¹⁰⁸ Шангіна Л. Два покоління під килимом // Дзеркало тижня. - 2003. - 8 трав.

бо не може вижити із сім'єю на мізерну зарплату, ну а більшість пересічних громадян роками не платить за газ, електрику, воду та інші комунальні послуги¹⁰⁹.

Поширений тип людини, залишений нам у спадок тоталітарним минулим - це тип *залежної та інертної людини*. Її життєве кредо - від мене нічого не залежить (вихована жорсткими обставинами звичка «не висуватися»). Залежність, як психічна ознака, є наслідком безправності цілих поколінь людей. Залежність неминуче породжує інертність - пасивне наслідуванням загальноживаних способів мислення та поведінки. Звідси зневоленість, переважання пасивності та конформізму, нездатність утверджувати як особисту, так і національну ідентичність. Такій людині не властивий погляд на державу і політику як на свою справу, як на спільну справу громадян (*res publica*). Соціологи зазначають, що Батьківщину як державу сприймають лише 18,7 % населення. Від зовнішніх умов у нас залежить понад 60 % населення, а таких, які вважають, що все залежить безпосередньо від них самих, - усього 15 %. На Заході - із точністю до навпаки¹¹⁰.

Істотним гальмом на шляху становлення України як демократичної, правової держави є успадкована від Радянського Союзу етатистська традиція, звичка вимагати від держави регулювання мало не всіх економічних, соціальних та культурних процесів. Абсолютизація держави за комуністичного режиму набула двох основних форм. Пересічний громадянин бачив у державі установу, що позбавляла певних свобод, але водночас гарантувала соціальний і політичний захист. У номенклатурній свідомості етатизм - це погляд на державу як абсолютну цінність, та на себе - як охоронця та розпорядника цієї цінності¹¹¹. Звідси зверхність чиновника у ставленні до простої людини як до прохача, залежного від милості чиновника. Цю ментальність можна назвати «феодално-комуністичною».

¹⁰⁹ Рябчук М. Дві України // Критика. - 2001. - № 10.

¹¹⁰ Кириченко І. Феномен пострадянського жлобства: між плєбсофілією та плєбсократією // Дзеркало тижня. - 2003. - № 45 (470). - 22-28 листопада.

¹¹¹ Тому не випадково за даними неурядової організації «Transparency International», Україна посіла «почесне» 77 місце серед 99 країн, в яких робили дослідження корупції. Див.: *Наша гордість - корупція* // Експрес. - 1999. - № 11.

Звідси прагнення номенклатури утверджувати залежність людей за допомогою різних бюрократичних обмежень.

Цьому сприяють відсутність механізму зворотнього зв'язку між владою і соціумом. Інформація в тоталітарному суспільстві, за винятком звітності, йшла в одному напрямі - згори донизу; правляча партія як «єдина і спрямовуюча сила» не відчувала потреби вивчати громадську думку. Новітня влада до останнього часу не змінила цю традицію і реагувала лише на протестні форми волевиявлення мас. Тому політичне керівництво мало характер постійного «розрулювання криз», оскільки усвідомлення ситуації було не адекватним.

Найбільшою перешкодою для досягнення громадянської консолідації в сучасній Україні є *високий рівень національного нігілізму*, успадкований від колишніх імперій. Його основне джерело - це культивування зневаги до культурної самобутності будь-якого неросійського народу, здійснюване під гаслом «інтернаціоналізму» (що насправді передбачав прихований російський націоналізм). Важливою складовою ідентичності людини в сучасних демократичних суспільствах крім громадянської свідомості є колективна ідентичність, найважливішою з яких є національна (усвідомлення індивідом своєї належності до великого колективу - нації). Національна свідомість зумовлює дотримання культурних і громадянських прав і свобод інших спільнот.

Наслідком цілеспрямованої політики влади «метрополій» став вражаючий феномен «національної неприємності» (термін О. Забужко) досить численного, 47-мільйонного європейського етносу, що входить у XXI століття з національною самосвідомістю доби феодалізму. І сьогодні значна частина українського населення ідентифікує себе як «тутешніх» («Мы не русские и не украинцы, мы одесситы, мы донбассцы, мы киевляне» - таку відповідь досить часто можна почути в різних регіонах України)¹¹².

Відтак, масову свідомість пострадянського періоду дослідники (Є. Головаха, Н. Паніна та ін.) характеризують як амбівалентну, яка означає - подвійність і суперечливість соціальної позиції особистості

¹¹² Рябчук М. Від «Малоросії» до «Індоевропи»: українські автостереотипи // www.geocities.com/ukrexlibris. - 2004. - 3 березня.

як наслідок соціальної аномії. Амбівалентність виявляється в орієнтації на взаємовиключні цінності та норми, у суперечливому поєднанні демократичних цілей і тоталітарних засобів їхньої реалізації. Людина, наділена амбівалентною свідомістю, здатна одночасно виступати за інтеграцію до ЄС, але разом із Росією; за вільний ринок, але з усіма «соціальними гарантіями»; за відродження української мови, але - зі збереженням панівного становища російської культури, узаконеного у т.зв. «двох офіційних мовах».

Для історичного досвіду великого регіону, який часто називають *Slavia Orthodoxa*, характерною рисою є розмитість і плинність ідентичностей. Її дуже добре передав навесні 1994 р. анонімний київський таксист, слова якого наводяться в одній з книжок М. Рябчука: *«Я хочу, щоб усе було як колись. Я хочу самостійності і хочу Радянського Союзу, але без комуністів. У будь-якому випадку, я голосуватиму за Хмару, бо він настоящий мужик»*. Що ця амбівалентність не є результатом тільки комуністичної спадщини, доводить досвід українських селянських повстань, які «на зорі» радянської влади висували лозунги: «Ми за владу рад, але проти жидів і кацапів»; «Хай живе радянська влада! Геть більшовиків і євреїв»; «За самостійну вільну Радянську Україну!», «За самостійну Радянську владу!»¹¹³.

До останнього часу більшість населення України не вважало себе громадянами української політичної спільноти. За даними Є. Головахи, у 2000 році всього 35 % респондентів сприймали себе «громадянами України» (порівняно з 47 % на початку 1990-х років)¹¹⁴. Можна погодитися з думкою Є. Головахи, що тут очевидні тенденції відчуження населення України від держави, яка поки що стійко асоціюється з формуванням не громадянської, а етатистської ідентичності. Як свідчать дослідження Інституту соціології НАН України, найбільше зниження кількості прихильників незалежності відбулося за перші два роки після розпаду СРСР (у період гіперінфляції), сягнувши до початку 1994 р. 56 %. Друге зниження рівня підтримки незалежності відбулося впро-

¹¹³ Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах // tdcse.iatp.org.ua/Hrycak4.htm

¹¹⁴ Головаха Е. Чужие // Київській телеграфъ. - 2001. - 2-8 июля.

довж 1997 р., особливо 1998 р. внаслідок світової фінансової кризи. Останнє зниження було зафіксовано у грудні 2001 р. - березні 2002 р. А от у листопаді того ж року спостерігалася найбільша підтримка незалежності - 77 % громадян¹¹⁵.

Проведені Центром О. Разумкова 22-28 липня 2004 р. у всіх регіонах України опитування засвідчили: 82 % громадян не відчували себе господарями незалежної держави, бо основні проблеми народу в Україні постійно не розв'язуються. Опитані вважали, що доказом цього є низький рівень зарплати та пенсій (76 %), безробіття (53 %), зростання цін на комунальні послуги, енергоносії, транспорт (41 %), хабарництво та корупція у структурах державної влади (38 %). І що найбільш прикро, 49 % опитаних вважали, що Україна насправді незалежною державою не стала¹¹⁶.

«Незавершеність української революції» (Т. Кузьо) зумовлена відсутністю кардинальної зміни базових цінностей, що сповідувалися. Старі кадри, старі принципи управління значно уповільнили процес реформ та ускладнили легітимізацію «нової» влади і Української держави. Провінційність передусім позначається на нездатності (власне, остраху) самостійно приймати рішення, на почутті власної меншовартості у порівнянні з іншими і безвідносно до інших. «Психологія малороса, як чинника свідомості нової еліти, драматично розчахувалась між підсвідомим потягом до «свого» і неусвідомленою зневагою до того ж таки «свого», ненавистю до всякого «свідомого українства», страхом перед щоденними образами й репресіями - на рівні павловських собак, у яких за допомогою цукру й електроструму формують потрібні умовні рефлекси»¹¹⁷.

¹¹⁵ Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2003. - № 1. - С. 18-19.

¹¹⁶ Шангіна Л. Про загальну незалежність і пораду королеви Вікторії // Дзеркало тижня. - 2004. - № 33 (508). - 21-27 серпня.

¹¹⁷ Рябчук М. Від «Малоросії» до «Індоевропи»: українські автостереотипи // www.geocities.com/ukrexlibris. - 2004. - 3 березня. В. Винниченко писав: «Знаєте, що таке малорос? Ні? Паршивець, просто кажучи, ні те ні се. Він, бачите, собі з походження - українець, з виховання - руський, з переконань - неук у всьому, що торкається рідного народу, по вдачі - боягуз, себелюб, раб. От це - малорос». Цит. за: *Культчицький С.* Третій Переяслав // Дзеркало тижня. - 2003. - №5 (430). - 8-14 лютого // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/430/37547/>

Значимо, що впевненість можлива завдяки вірі, зовнішній підтримці, досвіду, наявних ресурсів та реальній незалежності. Для України всі названі фактори досі проблематичні. «Українські проблеми - це явище вимушеного чужого історією й далекого від природного, але, по-своєму, логічного співіснування несумісного: вкорінених ознак залежного, провінційного, несамодостатнього - та вимог незалежного існування; величезних уламків економічного, політичного та ментального більшовизму - та нагальної потреби трансформації і побудови цивілізованого суспільства... Імпульс до унезалежнення і розбудови власної держави виявився нейтральним за загальногромадським змістом і не зумовив головного - якою саме має стати самостійна Україна...»¹¹⁸.

Теза про «неспрацювання національної ідеї в Україні» саме і свідчить про відсутність політико-правових механізмів реалізації влади народу, брак легітимної, загальновизнаної концепції державотворення. До останнього часу українська парадигма державотворення була творенням держави заради нинішньої посткомуністичної влади поза суспільством і над ним. «Проблема нинішньої української псевдоеліти в тому, - писав В. Ющенко, - що ментально вона належить до радянської епохи, сповідує її цінності. Україною і досі керують типові представники радянської партноменклатури. Сформовані в тоталітарній системі, вони на генетичному рівні послуговуються авторитарними принципами в управлінні країною»¹¹⁹.

Навіть влада розуміла, що «громадяни відчувають свою незадіяність, свою непричетість до того, що відбувається в Україні, і, отже, не відчувають відповідальності за те, що відбувається, за долю країни»¹²⁰. Не випадково, якщо у 1991 р. 30 % опитаних брали участь у діяльності громадських організацій, то у 1996 р. цей показник знизився до 13 %, а у 2000 р. лише 8 %

¹¹⁸ *Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз.* - К.: Політична думка, 1996. - С. 314-315.

¹¹⁹ *Ющенко В.* Демократизація і європейська інтеграція України вимагають зміни політичної еліти // *Дзеркало тижня.* - 2003. - №44 (469). - 15-21 листопада.

¹²⁰ З виступу Президента України Л. Кучми 6 березня 2001 року.

населення були задіяні в громадських організаціях¹²¹. У цілому можна сказати, що на сьогодні не існує такого агента дій як «Ми - Українці», адже таку «заяву» може зробити лише суб'єкт, що, реально впливає на рішення, має якщо не владу, то, принаймні, волю до влади, до гідного самоствердження¹²². Як наслідок - слабкість, несамостійність загальнодемократичного сегменту політичного спектра, який підпрягався до контрольованого номенклатурою державотворчого процесу.

Можна погодитися, що до останнього часу в Україні влада й суспільство були двома світами, які існували паралельно і зустрічалися лише двічі на п'ять років - на парламентських і президентських виборах. «Люди перестали сприймати з довірою позитивні зрушення в політичному та економічному житті суспільства, а неконтрольована громадськістю влада, зі свого боку, все більше й більше демонструє ту головну ваду державного управління, яку Євген Головаха у своїй статті нещодавно влучно назвав «моментократією», тобто відсутністю стратегічного бачення суспільної ситуації, психологією тимчасового правителя»¹²³.

На думку політологів, до 2000 року Українська Держава була продуктом двоюмою номенклатурних кланів, який розпочався ще за радянської доби. «Розбудовуючи державу, забули про побудову політичної нації... По суті, держава, призначення якої полягає в тому, щоб забезпечувати баланс інтересів, перетворилась на засіб легітимізації перерозподіленої власності. Відбулася приватизація держави. З комуністичної держави опрощених жерців постало акціонерне товариство закритого типу»¹²⁴.

При цьому в усіх недоліках політичного управління звинувачувалася «національна ідея, яка не спрацювала». На україно-

¹²¹ Барков В. Перспективи розвитку громадських організацій і проблеми політичної культури // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 379-413.

¹²² Ібрагімова І. Питання ідентичності в політико-правовому контексті // Доповідь на конференції українських випускників програм наукового стажування в США. - Львів. - 2003. - 18-21 вересня // <http://www.kennan.kiev.ua>

¹²³ Ющенко В. Тези про майбутнє // Дзеркало тижня. - 2002. - №5 (380). - 9-15 лютого.

¹²⁴ Україна 1991-2000: рух у часі, що зупинився // Дзеркало тижня. - 2000. - №36 (306). - 19 серпня - 1 вересня // <http://www.zn.kiev.ua/pn/show/306/28180/>

польському форумі в Одесі у 2003 р. п. Л. Кучма не втримався, щоб не покритикувати українську ментальність. На думку Л. Кучми, український менталітет «володіє низкою недоліків, які шкодять стратегічним перспективам країни». Характерним прикладом, на його думку, є нафтопровід Одеса-Броди. «Спочатку зробили, а потім питаємо - навіщо ми це зробили?» - висловився тодішній Президент України. І додав: «Ті, хто будував нафтопровід, про це не подумали». «Ой-йой, як же це без Вас, та й «не подумали»?!, - зазначала журналіст¹²⁵.

На думку журналіста М. Вересня, «ментальність - це велика спекуляція влади: так, ми нічого не можемо, бо у нас така ментальність»...

І в той же час маємо колосальний диктат державної бюрократії над народом, повне презирство чиновника до прохача. Коли наші ракетники збили пасажирський Ту-154, колишній президент Л. Кучма сказав, що не варто з цього робити трагедію, мовляв, були помилки й гірші. Це спонтанне і щире висловлювання, котре шокувало європейців - сутнісна риса успадкованої етатистської політики стосовно людського життя. Характерною була поведінка номенклатури і під час вимушеного її відлучення від державних ресурсів та звільнення із займаних посад. Після виборів 2004 р. новий керівник ДУСу І. Тарасюк зазначав: «Деякі високі посадовці після свого виїзду з дачі залишили тільки труби і позривані дерев'яні панелі»¹²⁶.

Історико-ідеологічна спадщина України зумовлює перевагу негативних елементів у набутій політичній культурі. Це - відсутність сталих демократичних традицій громадського життя, низький рівень політичної освіти як основної маси населення, так і тих, хто лише за фактом обрання депутатом отримує звання «політик». При цьому головною загрозою перспективи соціально-політичних перетворень є злиденне становище більшості верств населення. Серед демократично розвинутих держав немає жодної, яка б за рівнем життя своїх громадян рівнялася Україні.

¹²⁵ Бєлоусова І. Менталітет - доля чи діагноз // Грані-плюс. - 2004. - 15 берез.я.

¹²⁶ Скорик М. Новий керівник ДУСу Ігор Тарасюк: Деякі високі посадовці після уходу Кучми навіть унітази зривали // Українська Правда. - 2005. - 26 квітня // <http://www.pravda.com.ua/archive/2005/april/26/2.shtml>

До того ж українське суспільство розколоте у багатьох вимірах: соціальному, регіональному, економічному, ідейно-політичному, мовному тощо. По суті, це не одне, а кілька соціально-політичних тіл. Типова схема розмежування України заснована на тому факті, що в Україні існують два полюси - український (крайній Захід) та малоросійський (крайній Схід). Малоросійський полюс відзначається своєрідним «біпатризмом», дуалістичною культурною та психологічною орієнтацією, за якої все українське розглядається як вторинне та похідне щодо російського. При цьому вся міжполюсна територія країни є перехідною зоною - зоною поступового послаблення впливу українського полюсу та посилення впливу полюсу малоросійського.

При цьому окрема частина дослідників вважає, що «східняки й західняки не лише розмовляють різними мовами (російською та українською), а й голосують за цілком інші партії, ходять до інших церков (якщо взагалі - зокрема на сході - ходять), орієнтуються на цілком інші культурні моделі, цивілізаційні й геополітичні центри, сповідують інші, принципово непримиренні й непокєднувані між собою історичні міфи та наративи, бачать не тільки минуле, а й майбутнє краю цілком інакше»¹²⁷.

Відзначають, що виборці Заходу більше тяжіють до демократичних орієнтацій, у той час як на Сході голосування відбувається під впливом минулої спадщини, сформованої ідентичності й культури радянського зразка. Навіть «виникнення всіх без винятку політико-економічних кланів, що пізніше набули визначення «олігархічні», географічно є теж прив'язаним до Сходу. Здавалося б, клан Медведчука-Суркіса, відомий під назвою СДПУ(о), до Сходу має дуже опосередкований стосунок: він виник і розвинувся в самому Центрі, а тилом своїм обрав Закарпаття. Утім, останні парламентські вибори висвітлили певний парадокс: більш чи менш пристойні результати голосування за партійними списками СДПУ(о) отримала саме на Сході - саме в тих районах, що проголосували за «За ЄдУ» та комуністів»¹²⁸.

¹²⁷ Рябчук М. Дві України // Критика. - 2001. - № 10.

¹²⁸ Бахтєєв Б. Зберігши Україну, ми її втратили? // Сучасність. - 2002. - № 7-8.

Відмовляючись від примітивних звинувачень щодо Сходу як «містилиця зла», можна погодитися з В. Лісовим, що «становлення національної свідомості й громадянської свідомості - взаємопов'язані процеси: існує спільна основа цих явищ. Людина, для якої унікальність її індивідуального світу є важливою цінністю, переважно цінує також самобутні культури; а тому вона обдуманно і відповідально ставиться до вибору своєї культурної ідентичності»¹²⁹. І навпаки - люди, які поважають власну культуру, визнають права інших людей на реалізацію громадянських свобод.

На слабкість горизонтальної ідентифікації українців (порівняно з вертикальною) звертав увагу один з авторитетних дослідників політичної культури Б. Цимбалістий¹³⁰. Це поглиблювало відстань між «східними» і «західними» українцями, що склалася історично. На Сході й Півдні виник феномен «подвійної ідентичності», «людей двох націй», як у свій час висловився М. Славинський. За результатами дослідження з проблем соціальних ідентичностей у Східному і Південному регіонах України 41 % від кількості опитаних відчувають себе громадянами України, 31,6 % - представниками території, на якій живуть, 0,7 % - європейцями., 1,6 % - громадянами світу¹³¹. «Біполярність», тиск на владні структури то однієї, то іншої світоглядної й ціннісної систем породжують дуалізм підходів і, як наслідок, «шкунтильгаючі» дії владних структур.

Керуючись різними підходами, Х. Лінц подає вісім варіантів Іспанії, Е. Аларт - чотири Фінляндії, С. Роккан - чотири Норвегії. Не важко виділити три, а то й чотири України, але важливо це зробити не за географічним принципом, а спираючись саме на специфіку політичної культури. На думку культуролога М. Рябчука, Україна «є щонайменше тринаціональною спільнотою», а саме: 1) українці як члени української по-

¹²⁹ Лісовий В. Проблема громадянської консолідації в сучасній Україні // Матеріали наукової конференції «Національна ідея - відповідь на виклик часу» (Пуца-Озерна, 23-24 березня 2001 р.) // http://varianty.org.ua/National_idea/Lisovy.htm

¹³⁰ Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. - 1994. - № 4. - С. 79-80.

¹³¹ Україна 2002. Моніторинг соціальних змін. - К., 2002. - С. 587.

літичної нації, об'єднані не за походженням, а ставленням до української мови та культури і визнанням української ідентичності; 2) росіяни (не обов'язково етнічні), що ідентифікують себе з Росією, з російською нацією (чи її імперським субститутом - «радянським народом»); 3) «малороси» («хохли»), як етнічний субстрат, що перебуває в стані «тутешніх» («одесіти», «кієвляне», «донбасци»), тобто спільнотою, яка ще не пройшла «доби націоналізму»¹³².

В основу такого поділу покладено саме мову, як визначальну рису у формуванні політичних націй (та політичної культури), що, на нашу думку, є не цілком коректним¹³³. Зокрема парламентські вибори 2002 р. засвідчили, що російськомовність не дорівнює політичній проросійськості. А результати досліджень, проведених у 1994 р. та 1996 р., показали, що найрадикальніші антиукраїнські позиції притаманні не тим, хто ідентифікував себе як «росіяни», а тим етнічним росіянам (а також зрусифікованим українцям), які визначили свою ідентичність як «радянську»¹³⁴.

Саме тому непопулярними в Україні є крайні прояви російського націоналізму, речники якого наполягають на непридатності поняття «меншина» для росіян, з одного боку, та на нібито існуючих утисках цієї групи українською владою, з іншого. Як свідчать вибори, поза межами КПУ та їхнього електорату «російська ідея» (як основа «радянської людини») в її радикальному варіанті в Україні не спрацьовує. У цьому переконує неуспіх передвиборного об'єднання «СЛОН» у 1998 р. та об'єднання «Руський блок» у 2002 р. - у обох випадках отримано менше 1 % голосів виборців.

¹³² *Рябчук М.* Від «Малоросії» до «Індоевропи»: українські автостереотипи // www.geocities.com/ukrexlibris. - 2004. - 3 березня.

¹³³ Про неповноту структури свідчить те, що в іншій публікації М. Рябчук робить різницю між російськомовними українцями та росіянами, стверджуючи, що в Україні сформувався окремий різновид російськомовно-українського націоналізму, який він називає «креольським». «Цей націоналізм, - пише Рябчук, - політично є українським, а культурно - російським. Див.: *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. - К.: Критика, 2000.

¹³⁴ *Победа Н.* Моделі української ідентичності // Доповідь на конференції українських випускників програм наукового стажування в США. - Л., 2003. - 18-21 вересня // <http://www.kennan.kiev.ua>

Якщо за «офіційною» національною приналежністю українців у 2000 р. було приблизно 76 %, росіян - 21 %, а інші національності склали 3,2 %, то ототожнювали себе з українцями 66 %, з росіянами - 16 %, а з представниками інших національностей - усього 1,7%. Україномовних українців виявилось ще менше - близько 48 %¹³⁵. Якщо нація має відрізнитися спільною мовою, історичною пам'яттю, конфесією, то жодна з цих характеристик не підходить повністю до України: значна частина українського населення не хоче розмовляти рідною мовою, історична пам'ять значної його частини практично знищена, в Україні змагаються між собою кілька церков. Якщо зважати перепони з боку окремих світових держав, то важко збагнути, як наприкінці ХХ ст. українцям вдалося утворити життєздатну та досить стабільну державу?

Схема М. Грушевського (культурно-національних процесів) не могла пояснити відродження української державності, до якої вона постала не як наслідок історичного розвитку, а як випадкове, залежне від сторонніх обставин явище. Якщо «етнолізувати» українську історію ХХ ст., то Українська Держава мала б виникнути в межах території між західним кордоном Української РСР та правим берегом Дніпра із включенням Чернігівської, Сумської й Полтавської областей. До серпня 1991 р. український рух міг мобілізувати під свої прапори не більше третини всього населення України. Як же тоді пояснити, чому 84 % мешканців Донецької та 83,9 % Луганської областей віддати голоси за незалежність України на референдумі 1991 року?

На відміну від народницької школи Антоновича і Грушевського, що ототожнювали українську націю з народом й етнічно-мовними критеріями, т. зв. державницька школа розширила це поняття соціально і територіально, поклавши в його основу політичний критерій - лояльність тих чи інших громадян до ідеї Української Держави. Всупереч поширеним уявленням, аж ніяк не відмінність української мови від російської була головним

¹³⁵ *Колодій А.* Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри // Доповідь на конференції українських випускників програм наукового стажування в США. - Л., 2003. - 18-21 вересня // <http://www.kennan.kiev.ua>

аргументом творців української нації на користь окремої, незалежної від Росії держави, а - істотна відмінність історичного й політичного досвіду обох народів¹³⁶. Р. Шпорлюк зазначає, що «зазвичай цей взаємозв'язок між мовою та націотворенням трактується неадекватно. Українці Росії та українці Австрії перетворилися на єдину націю не тому, що вони розмовляли однією мовою; вони саме й почали розмовляти однією мовою тому, що спочатку вирішили стати єдиною нацією»¹³⁷. Тут усе ж варто зазначити, що не можна просто так «вирішити» стати однією нацією. І, безумовно, усвідомлення (на будь-якому рівні) існування спільної власної мови відіграло в процесі визрівання такого рішення далеко не останню роль.

На початку ХХІ ст. серед усіх українців кожен третій визнавав свою національну ідентичність найважливішою для себе, а серед росіян в Україні це робив кожний четвертий. Логічно допустити, що інші двоє з трьох українців і троє з чотирьох росіян при уяві про свою ідентичність на перше місце ставлять інші ідентичності: робітник, пенсіонер, ліберал, комуніст тощо. На користь цього припущення свідчать результати соціологічного моніторингу, проведеного впродовж 90-х років в Україні, Росії та Литві: в усіх трьох пострадянських країнах відсоток «корінного» населення, яке вважає свою національну ідентичність найголовішою для себе, був приблизно однаковим¹³⁸. Загальна ж тенденція полягала у поступовому падінні життєвої важливості національної ідентичності й зростанні ролі соціальних (громадянських) ідентичностей.

Разом з тим не варто протиставляти так зване етнічне і політичне (громадянське) розуміння нації. За будь-яких обставин, як вважає В. Лісовий, формування націй здійснюється шляхом виокремлення елементів етнокультури та їх нового синтезу, призначеного об'єднати попередню культурну різноманітність:

¹³⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2 т. - К.: Основи, 1994.

¹³⁷ *Шпорлюк Р.* Чому українці є українцями // Сучасність. - 2003. - № 4.

¹³⁸ В Україні частка цих людей становила 34 % у 1992 р., 20% у 1995 р. та 25 % у 1997 р., у Росії - відповідно 35 %, 22 % і 21 %, у Литві - 42 %, 29 % і 31 %. Див.: *Грицак Я.* Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах // tdcse.iatp.org.ua/Hrycak4.htm

об'єднання індивідів у нації здійснюється за допомогою особливої культури, що підноситься над культурною різноманітністю, - ця культура й одержує назву «національної культури»¹³⁹.

Однак особливість української ситуації полягає в тому, що розкол між Сходом і Заходом дедалі гостріше сприймається як головна перешкода на шляху національної консолідації та демократичних реформ, як загроза територіальній цілісності та суверенітетові народу. Опозиція «двох Україн» посилюється взаємовиключними інтерпретаціями радянського минулого, зокрема щодо участі українців у другій світовій війні. Політизація міжцерковних незгод та мовні відмінності надають додаткового виміру символічній опозиції між Заходом і Сходом. Чим проблематичнішими були перспективи реформ, легітимізація та утримання влади, тим наполегливіше регіональні особливості есенціалізувалися і геополітизувалися - перетворюючись на неподоланні відмінності між двома різними цивілізаціями.

Так, масового національного руху ніколи не існувало у «підросійській» Україні, хоч би як ми трактували історію української революції. Східна Україна підготувала чимало інтелектуалів, відданих ідеї національного відродження, а її університетські центри, покликані русифікувати імперську периферію, парадоксальним чином зміцнили ґрунт для модерного українського націоналізму. Регіональна версія української ідентичності, що поширилася на Сході, не відкидала прихильності до російської мови й культури, а згодом - певної лояльності до радянської системи.

Саме ці регіональні особливості зумовили від 1991 р. одну з основних проблем незалежної України: неможливість мобілізувати на підтримку «національної ідеї» великою мірою етнічно змішане російськомовне населення Східної України. Однак, дослідники стверджують, що не «національну ідею» саму по собі відкидають східні українці, а її антиросійський зміст. «І заважають їм не психологічні комплекси залежності й неповноцінності, а радше спільна радянська історія з її сподіваннями і провалами, перемогами й злочинами, - історія, в якій ук-

¹³⁹ Лисовий В. Культура - ідеологія - політика. - К., 1997. - С. 44.

раїнці були не (тільки. - *В. Н.*) жертвами нав'язаного їм іззовні режиму, а й активними її діячами»¹⁴⁰.

Масова реакція на сепаратистські «северодонецькі» гасла не підтримує гіпотези про кризу ідеї незалежності на Сході. Навіть у Донбасі більшість підтримувала автономію, але не відокремлення від України. За даними експресопитування дослідницького центру «Іміджконтроль», проведеного 3-5 грудня 2004 р., у Луганську за автономію висловилися 66 %, проти - 32 %, у Донецьку відповідно 48 % і 44 %; за відокремлення від України в Луганську - 40 %, проти - 57 %; у Донецьку за відокремлення - 25 %, проти - 64 %. Південь автономію підтримав дуже слабо (12-14 %), відокремлення - ще слабше (9-12 %) ¹⁴¹.

У південних і східних регіонах тих, хто вважають себе українцями - 40,5 % на Півдні України й 34,1 % на Сході, росіяни відповідно 22,2 % і 20,8 %, а от біетнорів (людей подвійної ідентичності) - 37,3 % на Півдні та 45 % на Сході. Слабкість української самоідентифікації в районах Півдня та Сходу не є свідченням переходу українців на російську етнічну самоідентифікацію. Подвійна ідентичність (україно- чи російсько-радянська) - це втрата чи послаблення почуття національної ідентичності взагалі. Перехід на російську мову в промислових центрах Сходу був швидше переходом на радянську «загальноімперську койне, мову (й культуру) не російської нації як етнічної спільноти, а загальнодержавного міжетнічного спілкування та загальноімперської побутової міської культури» ¹⁴².

І Російська, і Радянська імперії цілеспрямовано розвивали й впроваджували саме імперську, великодержавну ментальність і самоусвідомлення. Такі глибинні впливи позначилися на росіянах всіх національних республік колишнього СРСР: соціологічні дослідження, проведені у грудні 1990 р., свідчать, що 70-80 % росіян, що жили в неросійських республіках, ідентифікували себе не з російським етносом, а з поняттям «громадяни СРСР» ¹⁴³.

¹⁴⁰ *Журженко Т.* Міф про дві України // Сучасність. - 2003. - № 4.

¹⁴¹ *Попович М.* Перед вічним Майданом // Критика. - 2005. - № 3.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ *Русские.* Этно-социологические очерки. - Москва, 1992. - С. 415.

Різниця між центральною, західною та східною Україною не стільки у тому, що на Донбасі не шанують українську мову, тоді як на решті її територій мова, хоча і з труднощами, але повертає свої природні позиції. Різниця у тому, що на Сході, і особливо на Донбасі, населення просто не обтяжується мовними чи іншими проблемами, які охоплюють питання національної ідентичності. Позиція південносхідних регіонів, зумовлена суто соціальними інтересами населення, є виразно тредюніоністською. Сподівання на те, що незалежність сама по собі автоматично розв'яже всі проблеми, виявилися наївними. Не відкидаючи української державності, як форми співжиття, Південь і Схід шукають власний шлях задоволення матеріальних потреб.

На виборах 2004 р. найбільша проблема кандидата від еліти Східної України полягала в нестачі символічних ресурсів для конструювання альтернативної версії національної ідентичності. Радянська ідеологія, похована разом із занепалою імперією, маргіналізований комунізм, здискредитована версія соціал-демократії у варіанті Л. Кучми чи СДПУ(о) викликали так само мало ентузіазму, як і старомодний панславизм чи невідоме модерне євразійство. Не випадково В. Янукович змушений був показово вдатися до релігії, церкви, - яка є опорою держави в її російському варіанті.

Фактично, під час минулої президентської кампанії ми були свідками ембріонального зародження регіональної ідентичності, заснованої на символах. Але щоб така ідентичність набула чітких політичних обрисів, потрібно значно більше, ніж символи Донецька - клуб «Шахтар» та пальма Мерцалова. Потрібні спільна історія, трагічні чи урочисті події, які б виокремлювали регіон з-поміж решти світу; потрібні місцеві лідери, які за Донецьк готові жити і вмирати, і люди, які заради свого регіону могли б легко пожертвувати добробутом. Поки що цього в Донецьку немає¹⁴⁴.

На відміну від Західної України з її досить чіткими й виразними політичними уподобаннями, симпатії східних українців

¹⁴⁴ Таран С. Схід-Захід: одним хліба, іншим - видовищ // Дзеркало тижня. - 2005. - №9 (537). - 12-18 березня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/537/49422/>

мінливіші й різноманітніші. Аналітики стверджують, що східно-українським виборцям значно важче перевести свої політичні настрої в певну електоральну поведінку. Цю невизначеність інтерпретували ідеологічно як конфлікт двох культурних орієнтацій та двох взаємовиключних ідентичностей: європейської, уособленою Західною Україною, та «євразійської», уособленою Росією та, відповідно, зросійщеною Східною Україною.

Але головний чинник «хантінгтонізації», безумовно, зовнішній. Після завершення «холодної війни» і створення «об'єднаної Європи» Україна опинилася у досить жорсткій геополітичній реальності: між Євросоюзом та НАТО, що розширюються на Схід, - і Росією, що економічно контролює процеси реінтеграції у межах СНД. Через страх нелегітимної еліти демократизації країни і втрати влади, та перебуваючи в економічній залежності від Росії, Україна не могла визначитися з колом першочергових інтересів. Конфлікт вибору регіональних еліт почав дедалі активніше розглядатися як «війна ідентичностей». Основоположне питання «Хто ми, українці?» непомітно підмінили іншим - «З ким ми?» Так, щодо вступу України до зони Євросоюзу В. Путін сказав, що «у цієї проблеми є гуманітарний аспект». «Якщо Україна увійде до Шенгенської зони, буде певна проблема. Там, в Україні, живе, наскільки мені відомо, не менше 17 % російського населення», - сказав він. «Це ж поділ народу! Це нагадує поділ Німеччини на Східну і Західну!» - додав він¹⁴⁵.

Дослідники вважають, що в українській неоднорідності немає нічого унікального. Антагонізм між італійцями Півдня та Півночі серйозніший, ніж взаємні претензії між жителями Івано-Франківська та Луганська. Французи - це ледь не різні раси, згуртовані ідеєю французького громадянства, мови й культури. Росіяни - це спільнота не менше як трьох великих груп субетносів: північноросіян, південноросіян, сибіряків¹⁴⁶. Об'єднати східних і західних українців можна у випадку, якщо

¹⁴⁵ *Путін* вважає, що Росія і Україна - це як Східна і Західна Німеччина // Українська Правда. - 2005. - 12 квітня // <http://www.pravda.com.ua/archive/2005/april/12/news/3.shtml>.

¹⁴⁶ *Окара А.* Схід-Захід. Геокультурні рефлексії по прошесті 22 січня, Дня Соборності України // Part.org.ua. - 2002. - 16 березня.

буде реалізована нова мрія існування Соборної України й українців як єдиного організму. В інтересах України не федералізація, не конфедерація, не розпад на дві держави, а «квітуха складність, множинність» - поглиблення регіональної ідентичності при посиленні, зміцненні і збагаченні загальнонаціональної української спільноти.

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Свого часу Ганна Арендт, аналізуючи ознаки органічної революції, зазначала, що справжні революції завжди розширюють рамки народного представництва. Тобто соціальна підтримка інститутів влади з кожною революцією ґрунтується на більшій довірі, стає ширшою і демократичнішою.

Те саме стосується і Помаранчевої революції в Україні. Як зазначив А. Квасьневський, «це був спонтанний протест людей, які живуть уже у власній країні, мають багатовікові народні традиції, але в ці дні вони стали людьми, котрі поділяють демократичні переконання, прагнуть до демократичного суспільства... Це була революція, яку я називаю революцією гідності. Оскільки для людей, котрі брали в ній участь, головним було - відстояти свою гідність. Щоб ніхто й ніколи більше не міг вважати їх «бидлом» або «козлами»¹⁴⁷. Вацлав Гавел, коментуючи події Помаранчевої революції у міжнародному контексті, слушно назвав їх похороном решток українського посткомунізму. Подзвін, який лунав, був благовістям позбавлення страху, духу залежності й рабства.

Сьогодні більшість політиків переконана, що революція ще не зробила (й не могла зробити) демократії. І розуміють, що шлях від дорогого джипа з написом «Сідайте грітися» до громадянського суспільства, як і до Європейського Союзу, ще досить довгий. Ще напередодні виборів 2004 р., за опитуванням соціологічної служби Центру Разумкова 28 травня - 3 червня, 84 % громадян вважали, що не мають жодного впливу на цент-

¹⁴⁷ *Силіна Т.* Александр Квасьневський: «Помаранчева революція була революцією гідності» // Дзеркало тижня. - 2005. - № 11 (539). - 26 березня - 1 квітня.

ральну владу країни, а 77 % опитаних були впевнені, що потрібні радикальні зміни на всіх напрямках соціально-економічної політики нинішньої влади¹⁴⁸.

Один з керівників опозиції В. Ющенко зазначав, що «за 12 років незалежності Україні не вдалося зробити головне - сформувати систему, що гарантувала б демократію. Саме через це ми були свідками того, як носії начебто демократичних гасел через певний час демонстрували диктаторські нахили. У владі цінувалися посередності, які не претендували на самостійну позицію. Влада ніколи не намагалася об'єднати націю, навпаки, українців весь час роз'єднували за мовою, ідеологією, конфесіями, бо так легше керувати країною в «ручному режимі»¹⁴⁹.

Історія та політики ділили нас так, що у 2005 р. громадяни країни більше підтримують примирення ветеранів радянської та німецької армій, ніж ветеранів УПА і ветеранів Радянської Армії. За опитуванням Центру О. Разумкова, до ідеї примирення ветеранів радянської і німецької армій позитивно ставились 37 %; негативно - 29 %. А ідею примирення ветеранів УПА і ветеранів Радянської Армії позитивно сприймали 33 % громадян країни, негативно - також 33 %¹⁵⁰.

Тому спільна історія, покладена в основу формування нації, нас поки що не дуже об'єднує. 38,1 % батьків і 27,3 % молодих людей вважають, що історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як історії Росії та Білорусі. Приблизно по 24 % батьків і дітей вважають Україну єдиною наступницею історії і культури Київської Русі, близько 8 % переконані, що нинішня історія України розпочалася із Запорозької Січі¹⁵¹.

¹⁴⁸ Жулинський М. Україна: випробування свободою, або чим зумовлюється прогрес нації // Дзеркало тижня. - 2004. - № 38 (513). - 25 вересня - 5 жовтня.

¹⁴⁹ Ющенко В. Демократизація і європейська інтеграція України вимагають зміни політичної еліти // Дзеркало тижня. - 2003. - № 44 (469). - 15-21 листоп.

¹⁵⁰ Шангіна Л. Два дні до перемоги, або мир нашому дому // Дзеркало тижня. - 2005. - № 17 (544). - 7-13 травня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/544/49954/>

¹⁵¹ Шангіна Л. Два покоління під килимом // Дзеркало тижня. - 2003. - № 17 (442). - 8-16 травня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/442/38478/>

На думку політологів, відсутність прийнятної для всього суспільства системи базових цінностей не дає можливості ґрунтовно визначити своє місце у світі й гідно брати участь у конкуренції держав. С. Макеєв вважає, що «зовнішніх ознак держави не бракує: герб, прапор, виправлений текст гімну, боєздатний батальйон в Іраку, державні адміністрації і чиновники... Але ознак сучасної державності як не було, так і немає: зовнішній суверенітет не забезпечений, внутрішня керованість соціально-економічними процесами ґрунтовно втрачена, а перспектива її відновлення вкрай невизначена. Державність існує не поза кожним громадянином окремо, але тільки в ньому самому»¹⁵².

Сьогодні українській людині бракує віри в силу національного духу, духовної єдності українського суспільства. Автор нової політичної концепції повоєнної Європи, французький міністр закордонних справ (1948-1953 рр.) Робер Шуман свого часу висловився так: «Політики можуть створювати далекосяжні плани та не можуть впровадити їх у дію без глибоких змін у серцях»¹⁵³.

Політики підкреслюють, що «упродовж століть чужі еліти нав'язували Україні, її регіонам різні принципи і засади організації життя. Тому у фазу незалежності ми увійшли з різними цілями й поглядами, які сформувалися на підставі регіональних, культурних, ідеологічних, релігійних та мовних ліній поділу. Ми зустріли незалежність розшматованими на інколи ворогуючі сегменти. Така спадщина містить потенційну загрозу соціальних конфліктів та напруженості»¹⁵⁴.

Відомий історик Я. Грицак згадує, як «1994 року, під час найгострішої у постсоветській Україні політичної кризи, британський посол у Києві нагадав про «парадокс джмеля»: згідно з законами аеродинаміки, джміль не може літати, але таки літає. Так само, продовжував він, за багатьма ознаками політо-

¹⁵² *Україна 1991-2000: рух у часі, що зупинився* // Дзеркало тижня. - 2000. - № 36 (306). - 19 серпня - 1 вересня // <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/306/28180/>.

¹⁵³ *Жулинський М.* Україна: випробування свободою, або чим зумовлюється прогрес нації // Дзеркало тижня. - 2004. - № 38 (513). - 25 вересня - 5 жовтня.

¹⁵⁴ *Ющенко В.* Тези про майбутнє // Дзеркало тижня. - 2002. - № 5 (380). - 9-15 лютого.

логічних теорій, Україна давно вже мала би припинити своє існування. Проте вона існує. Цей парадокс можна було б застосувати до багатьох сучасних держав»¹⁵⁵. Фернанд Бродель у «Французькій ідентичності» наголошує, що «ім'я Франції - різноманітність», і вважає, що «за всіма ознаками, Франція не мала б існувати» - їй треба було «вигадати». На його думку, Францію можна зрозуміти, як мереживо різних відмінних між собою регіонів. Але таке мереживо, додає він, можна знайти всюди в Європі. І робить важливий підсумок: кожна нація поділена, але вона існує і розвивається за рахунок цих поділів¹⁵⁶.

Так історично склалося, що Україна займає унікальне становище в Європі. Ще в 30-ті роки ХХ ст. на це звернув увагу М. Бахтін. Він порівнював Україну з Південною Італією, вважаючи, що багатомовність та багатокультурність України зробила її, поряд з Півднем Італії, батьківщиною сміхових форм неофіційної культури, що вплинули на розвиток європейської та російської культури¹⁵⁷.

Дійсно, регіони України дуже різноманітні - вони різняться в етнічному, історичному, мовному, конфесійному, соціальному та геополітичному плані. Але, незважаючи на всі ці лінії розлому, за останні десятиліття в українському суспільстві склався негласний консенсус. Люди зрозуміли, що при всьому неймовірному різноманітті їхні регіони та мешканців більше між собою об'єднує, ніж роз'єднує.

І Львів, і Донбас, і Київ, і Одесу об'єднує спільний досвід, державність, спільне інформаційне поле, єдиний ареал проживання, тотожність соціальних проблем. Крім етнокультурного коду, антропології, стереотипів поведінки, культури, є також спільне поле історичних і державних смислів, спільний «пантеон» «знакових» імен. Наприклад, і західні, і східні українці

¹⁵⁵ *Грицак Я.* І ми в Європі? // Критика. - 2003. - № 4. - С. 8.

¹⁵⁶ *Соломадин І.* Гуманітарне мислення у пошуках ідентичності на «болочих швах» полікультурності // Доповідь на конференції українських випускників програм наукового стажування в США. - Л., 2003. - 18-21 вересня // <http://www.kennan.kiev.ua>

¹⁵⁷ *Бахтин М. М.* Дополнения и изменения к «Рабле». Собр. соч. - М., 1996. - Т. 5. - С. 125.

знають, хто такі Григорій Сковорода, Леся Українка, Василь Симоненко, Іван Сірко.

Мова також об'єднує людей, але не російська і навіть не тільки українська. Об'єднує українсько-російська двомовність, навіть суржик... У цьому значенні жителі України міцно пов'язані один з одним і відгороджені від усього іншого світу. Для когось українська - рідна мова, а російська - «мова загальноживаного спілкування», для когось - навпаки. Головне, що обидві мови існують і не зазнають дискримінацій. Що конкурентні клани і угруповання «скубуться» за владу над Києвом, а не проти нього¹⁵⁸. Зацікавлення переважають відцентровість. Девіз на гербі Сполучених Штатів «В одному множинний» якнайкраще пасує до європейського, а відтак певною мірою й і українського життя.

Українське суспільство розділене ідеологією, різним досвідом історії, тому примирення потребуватиме часу і політичної волі обох «Україн». Однак для цього західним українцям потрібно визнати право на іншу, дещо відмінну версію національної ідентичності. Адже у 1991 р. більшість жителів Сходу проголосувала за незалежність України, виступила проти комуністичного проекту за формально національну альтернативу. Отже, вже тоді політична українська нація була в процесі формування. Демократично налаштовані східні українці уявляли собі альтернативу не як державу «титульної української нації», а як надетнічну спільноту, український «радянський народ» у новій демократичній державі.

Парадоксальним чином ця зародкова політична нація, що 1991 р. порвала з комуністичною ідеологією, сама була продуктом цієї системи (не лише в негативному, а й у позитивному значенні

¹⁵⁸ Як вважає М. Рябчук, «Київ як столиця, розташована в центрі краю, є справді тим місцем, де West meets East, і де прикмети «двох Україн» виявляються щонайяскравіше й найхарактерніше. А для політичного майбутнього пострадянських держав, на думку Р.Шпорлюка, надзвичайно важливим є те, наскільки політика нових столиць сприйматиметься з погляду нових периферій як «наша» або ж відкидатиметься як «чужа». «Можна навіть припустити, що Київ уже уособлює таке майбутнє України, в якому чимало людей підтримуватиме українську незалежність і західну ліберальну демократію, зберігаючи водночас прихильність до російської мови». Див.: *Рябчук М.* Дві України // *Критика*. - 2001. - № 10; *Шпорлюк Р.* Чому українці є українцями // *Сучасність*. - 2003. - № 4.

цього слова). Беремо до уваги не тільки індустріальну, комунікаційну, культурну інфраструктуру модерної нації, а й певні елементи так званої «радянської ідентичності». І якщо західні українці її відкинули як штучну імперську вигадку, то для східних українців вона певним чином співвідносилася з ідеями багатокультурності й позаетнічною, політичною концепцією громадянства¹⁵⁹.

Сучасна Україна не є творенням виключно національно свідомої інтелігенції, не меншим був внесок лівих (комуністичних) сил, а також численної і часто неозначеної армії державних службовців. Більшість українців зробили свій внесок в «український проект», часто не усвідомлюючи цього та ставлячи перед собою абсолютно відмінні цілі.

Потрібно пам'ятати, що в історії українцями «з вибору» стали багато людей, які взагалі мали неукраїнське походження. Справі українського національного відродження у ХІХ ст. прислужилися Микола Цертелєв (Церетелі) - грузинський князь, який народився у Санкт-Петербурзі й прожив більшу половину свого життя в Україні, та позашлюбний син угорського революціонера та польської шляхтянки Володимир Антонович. Активними борцями за волю України були неукраїнці: Пилип Орлик - чех, Петро Могила - молдаванин, граф Капніст - грек, Коллард - бельгієць. До них можна віднести Милорадовичів, Софію Ліндфорс, Юрія Клена (Бургардта), Миколу Хвильового та багатьох інших. Така співучасть в «українському проекті» передбачає відповідальність за його результати всіх, хто проживає на території України, незважаючи на національність і політичні уподобання.

Відмінності між регіональними політичними культурами продовжують зберігатися у таких вимірах: 1) усвідомлення навчання, спілкування і використання української мови в громадському житті; 2) розуміння патріотизму, заснованому на українському (національному чи етнічному) факторі чи соціальних цінностей (позитивних лояльностей) стосовно сучасної української держави; 3) геополітичні орієнтації: Америка, Європа, ЄС і НАТО, чи Росія, ЄП, СНД.

¹⁵⁹ Журженко Т. Міф про дві України // Сучасність. - 2003. - № 4.

Якщо основною характеристикою Польщі є гомогенність, її історичним викликом для неї була б інтеграція, пошук мультикультурних складників (в Європі, зокрема), то для України такий виклик полягає у кристалізації соціальної свідомості навколо певної осі, «здобуванні хребта» і подоланні розмитості. І наявність двох полюсів - східного з тяжінням до Росії й західного з тяжінням до Європи - наскладніша проблема української ідентичності. Опитування громадської думки свідчать про суперечливість зовнішніх орієнтацій українського суспільства. Наприклад, у 2003 р., за дослідженням фонду «Демократичні ініціативи», 34 % українських громадян висловилися за європейську модель розвитку, 28 % вірять у можливість власного шляху, 20 % вважають, що найкраще для України було б дотримуватися «стилю життя Росії»¹⁶⁰.

Чи можливо за такої негармонійної ситуації знайти якийсь універсальний засіб ідентифікації, прийнятний як для Заходу, так і для Сходу України, чи слід визнати, як говорить Я. Грицак, що «можна по-різному бути українцем, як зрештою існують різноманітні способи бути людиною?»¹⁶¹. Філософи на такі запитання дають просту відповідь: «Україною робить людей не кров і земля. Україною їх робить та культура, до якої вони причетні»¹⁶².

У пошуку консенсусу та досягнення гармонії в суспільстві виділяють три основних позиції. Перша полягає в тому, що громадянська єдність має забезпечуватися політико-правовими засобами, а культурні уподобання (преференції) мають бути особистою справою громадян. Така соціальна модель політичної спільності передбачає зникнення потягу до самостійного державного буття, власного господарювання, до національної активності взагалі. Це виникнення нової форми залежності, передусім від Росії, застій та культурно-політична маргіналізація.

¹⁶⁰ Павлюк Л. Етностереотипи, етнорефлексія та розвиток української ідентичності // Доповідь на конференції українських випускників програм наукового стажування в США. - Л., 2003. - 18-21 вересня // <http://www.kennan.kiev.ua>

¹⁶¹ Грицак Я. І ми в Європі? // Критика. - 2003. - № 4. - С. 8.

¹⁶² Попович М. Нарис Історії культури України. - К., 2001. - С. 715.

Модернізація у такому разі можлива лише як повторення того, що створено іншими.

Друга модель політичної єдності на етнокультурній основі генетично пов'язана із традиціоналістським баченням світу, тобто консерватизмом щодо культурно-вартісних орієнтацій, політичних цінностей. Тому питання розвитку втрачають для етнокультурної політичної моделі конкретне значення разом з усіма нагальними питаннями можливих економічних реформ. У разі обрання такої орієнтації неминучою є культурна, а відтак і політична, регіональна взаємнедовіра, політичні зіткнення, загострення політичних суперечностей та сутичок. Адже є суттєві відмінності у переживанні своєї української ідентичності населенням різних регіонів України.

Третя позиція відома під назвою ідеї етнічної серцевини. Часто її називають також ідеєю «титульної нації» або «владного етносу». За такої позиції припускається, що тільки деякі елементи української культури мають бути основою громадянської єдності. Тобто культурна основа, яка об'єднує українців в культурну (етнічну) націю, є значно багатшою порівняно з елементами української культури, які можуть стати основою засад багатонаціональної громадянської єдності. На думку В. Лісового, «у розрізі освіти і виховання кожний громадянин України, незалежно від його етнічного походження, у перспективі має знати українську мову, елементарний курс української історії, Конституцію України, підтримувати незалежність Української Держави та поважати її символіку»¹⁶³.

З погляду становлення демократії й перспектив національно-культурного розвитку шлях України може пролягати лише у намаганні створити з боку держави всі можливі умови для створення основи політичного консенсусу нації. Такою основою є громадянське суспільство, зв'язок між людьми у якому вирізняється розвинутістю приватних інтересів, їх раціональним

¹⁶³ Лісовий В. Проблема громадянської консолідації в сучасній Україні // Матеріали наукової конференції «Національна ідея - відповідь на виклик часу» (Пуща-Озерна, 23-24 березня 2001 р.) // http://varianty.org.ua/National_idea/Lisovy.htm

обґрунтуванням, незалежністю людей від влади. Як зазначає український дослідник М. Степико, у своїй досконалій, розвиненій формі громадянське суспільство тотожне політичній нації¹⁶⁴.

Варто згадати слова Джорджа Шефліна, що нації є водночас і «громадянськими», і «етнічними»: «Так звані великі громадянські нації Заходу... не позбавлені й певних етнічних ідентичностей; просто вони там інституціалізовані через державу та громадянство (громадянське суспільство)»¹⁶⁵. Щодо України це означає, що етнічні росіяни, маючи змогу вільно користуватися своєю мовою, плекати свою культуру і зберігати симпатії до Росії, можуть вважатися (і вважати себе) повноцінними членами української нації - політичної, громадянської й культурної водночас.

Українська політична нація та її політична культура може мати наступні риси: 1) єдність на основі спільної історичної долі, мови, культурних традицій, толерантність українського етносу щодо численних етнічних груп; 2) поліетнічна приналежність до України як спільної батьківщини, консолідованої інститутом громадянства; 3) висока свідомість своєї політичної мети - побудова незалежної, економічно міцної, соціальної, демократичної, правової держави.

Щоб досягти згоди щодо засад громадянської єдності, необхідна добра воля громадян: засадничим принципом має бути симетричність поступок у взаєминах українців з національними меншинами. Цю симетричність можна висловити так: українці, як етнічна нація, мають підтримувати відродження культурної самобутності національних меншин, а національні меншини мають доброзичливо ставитися до української культури і, в міру можливого, сприяти її відродженню. Досягнення порозуміння фактично передбачає подолання в суспільстві «заходу» (автохтонність) і «сходу» (креольство, малоросійство). Це визнання «неукраїнськості» значної частини населення України та її культурних прав.

¹⁶⁴ *Степико М. Т.* Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості // Стратегічна панорама. - 2004. - № 1. // http://piurr.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=s-pp0&issue=2004_1.

¹⁶⁵ *Шпорлюк Р.* Чому українці є українцями // Сучасність. - 2003. - № 4.

Така позиція покликана урівноважити впровадження деяких необхідних передумов культурної єдності з багатокультурністю («мультикультуралізмом»). За такого підходу державницький патріотизм чи в інших формулюваннях, громадянський націоналізм (як позиція В. Януковича на виборах 2004 р.) вважається хоча і необхідним, але недостатнім: сам по собі він не усуває успадкованих від імперії стереотипів нетерпимості - навіть не стільки щодо української самобутності, скільки до культурних ознак будь-якої іншої нації, окрім російської.

Для України є ще проблемним органічне поєднання етнічного та громадянського у життєдіяльності суспільства. Сприйняття концепції громадянства у душі нормативних цінностей політичної нації не є свідомим вибором багатьох її жителів. Хоча сам ліберальний принцип громадянства набагато ближчий українцям, ніж принцип його етнічного формування. Згідно з даними дослідження одинадцяти посткомуністичних країн Європи, українці виявилися найбільш схильними до сприйняття ліберальної концепції громадянства (90 % респондентів) на противагу громадянству за принципом етнічного походження¹⁶⁶.

Фактично Україна прямує шляхом державотворення за політичною моделлю держави-нації, тобто на засадах співгромадянства. Про це свідчить, наприклад, така особливість, як відсутність в Україні етнічних еліт загальнодержавного рівня: у політичній, економічній, військовій чи іншій сфері громадського життя. Ця обставина є важливою, оскільки «світ повний доказів, що життя народів залежить не від географії, ресурсів, населення, але переважно від характеристик правлячої верхівки»¹⁶⁷.

Для творення політичної культури української нації важливу роль відіграють переваги геополітичного положення України, які зберігаються за будь-яких економічних умов. Незалежно від міжнародної кон'юнктури, Україна покликана виконувати свою історичну роль - примирення Заходу і Сходу. До того ж Україна є багатою ресурсами державою. Це - земля і

¹⁶⁶ Головаха Е. Чужие // Київській телеграфъ. - 2001. - 2-8 июля.

¹⁶⁷ Выдрин Д. И. Политика: история, технология, экзистенция. - К.: Либідь, 2001. - С. 331.

культура, промисловий потенціал, кваліфікована і відносно дешева робоча сила, окремі технологічні досягнення. Силами внутрішніх і зовнішніх чинників Україна змушена у короткий термін зробити те, на що іншим країнам знадобилися сторіччя.

В. Ющенко відзначав, що «гетерогенність та строкатість суспільства - надзвичайно важливий чинник розвитку сучасної демократичної країни, оскільки культурне розмаїття може стати найважливішим ресурсом цивілізованого узгодження всіх часткових інтересів та домагань, з огляду на «спільне добро». Наше завдання - раціонально збалансувати згадані інтереси, перетворивши джерело можливих конфліктів на дієвий фактор процвітання, як це вдалося зробити в Європі»¹⁶⁸.

«На даному етапі розвитку українського суспільства, - вважає М. Степико, - єдино можливим принципом функціонування та розвитку української політичної нації може бути не сутнісний принцип націєтворення «хто ми?», а скоріше функціональний - «що нас поєднує і як ми вирішуємо загальні соціальні проблеми?» Формулою динамічного розвитку сучасної політичної нації є органічне поєднання досконалих механізмів етнокультурного відтворення та своєчасного, в інтересах всіх громадян країни, вирішення політичних і соціально-економічних проблем»¹⁶⁹.

Стрижневим змістом поняття «українська політична нація» і формування її політичної культури є високий рівень єдності громадян України в їхньому прагненні створити процвітаюче демократичне суспільство, безпека, стійкість і прогресивний розвиток якого гарантуються державою. Ця теза підтверджується даними загальноукраїнського опитування, проведеного у травні 2003 р. Інститутом соціології НАН України. На запитання: «Якою Ви бачите майбутню Україну - країну, де б Ви жили і якою могли б пишатися?» респонденти відповіли: «Це моя країна» - 37,8 % респондентів, «Багата країна» - 26,7 %,

¹⁶⁸ Ющенко В. Тези про майбутнє // Дзеркало тижня. - 2002. - № 5 (380). - 9-15 лютого.

¹⁶⁹ Степико М. Т. Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості // Стратегічна панорама. - 2004. - № 1 // http://niurr.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=s-pp0&issue=2004_1

«Країна з древньою історією» - 24,8 %, «Країна, де забезпечені права людини» - 22,3 %¹⁷⁰.

А на запитання про те, що найбільше об'єднує чи може об'єднати народ України в єдине співтовариство, українці без значних відмінностей між поколіннями відповіли: прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян України (батьки - 54 %; діти - 52,5 %). Потім - рівні права та співіснування в межах єдиної держави (21,4 % і 20,7 %, відповідно); спільні політичні принципи та ідеї (7,6 % і 7,4 %); спільна східнослов'янська культурна й історична спадщина (по 4 %); і нарешті - знання і розуміння української мови (4,1 % і 3,4 %)¹⁷¹.

Унікальною рисою України є те, що у нас відбувається одночасне формування досить різних відносин між політиками та громадянами. На Заході і в Центрі України (особливо в містах) популярні харизматичні та частково ідеологічні партії. На Сході та Півдні домінує патронаж. Причому Донбас став «п'ємонтом» патронажної системи, досвід якого колишня влада спробувала поширити на всю Україну.

Важливим компонентом східноукраїнської ментальності індустріальних міст була космополітичність (соціальність «радянської людини»), адже робітників звозили сюди з усієї країни, і будь-які етнічні відмінності не відігравали сутнісної ролі. У середині 90-х років матеріальну приземленість Сходу України швидко усвідомили місцеві олігархи, які почали будувати позаідеологічні методи впливу на виборців, які отримали назву «патронаж» або «клієнталізм». В основі цих методів політики - пряmier обмін між політиками-патронами та виборцями-клієнтами, які голосують за того, хто їм запропонує найрізноманітніші, але, як правило, досить дешеві разові матеріальні блага.

У патронажній політиці соціальний статус, рідна мова чи віра не мають жодного значення. Патронові байдуже, хто віддає за нього свій голос, а для «соціальних», «радянських» людей-клієнтів не принципово, хто є лідером партії, головним є задоволення

¹⁷⁰ Корреспондент. - 2003. - № 27. - С. 19.

¹⁷¹ *Шангіна Л.* Два покоління під килимом // Дзеркало тижня. - 2003. - № 17 (442). - 8-16 травня.

матеріальних потреб без ущемлення власних прав (можливості спілкуватися зручною мовою, сповідувати традиційний образ життя). Завдяки тому, що у різних регіонах ціна на символи політичної реалізації (статус рідної мови, значення історії та культури, роль ідеології) є різною, між Сходом та Заходом можливий непублічний компроміс.

Крім того за сучасної президентсько-парламентської республіки головним змістом політичної боротьби була перемога в президентській гонці, у якій «переможець одержує усе» («winner-take-all»). Така «президентська рулетка» у її нинішньому форматі стала неприйнятною як для основних політичних гравців, так і для бізнес-еліти, про що засвідчило прийняття закону про політичну реформу в Україні. По суті, можна говорити про компроміс між Заходом і Сходом, який був досягнутий на президентських виборах 2004 р. Йдеться про новий етап суспільно-політичних трансформацій і транзиту до демократії, про етап структурування суспільства у напрямі формування єдиної політичної нації.

Як вважає Я. Грицак, не існує і не може існувати будь-якого набору відчутних характеристик, що є суттєвими для існування нації. Єдиним таким «відчутним» фактом, за словами з відомої (1882 р.) лекції французького історика Ернеста Реннана «Що таке нація?», є «згода і бажання жити спільним життям». Визначальним для нації є не набір певних ознак, а суб'єктивне відчуття членів нації своєї приналежності до однієї спільноти. Тому, завершував він, «національне існування є щоденним плебісцитом, так само як існування окремої особи є постійним підтвердженням життя»¹⁷².

На думку Президента України В. Ющенка, «цінністю, навколо якої потрібно консолідуватися, мусить стати... проста і прагматична ідея - побудова цивілізованого заможного суспільства на основі нових демократичних форм соціальної кооперації в державі. Шлях до такого суспільства лежить у тому числі через відновлення фундаментальних цінностей та відрод-

¹⁷² *Грицак Я.* Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. Вступ // <http://vesna.org.ua/txt/grytsakj/formuv/r0.html>

ження спільного історичного підґрунтя українського народу. Це дозволить уникнути нескінченних конфронтацій і на їх основі розгорнути позитивний політичний діалог у суспільстві»¹⁷³.

Саме економічні чинники інтеграції мав на увазі ще у 1895 р. Юліан Бачинський, коли писав: «Боротьба за політичну самостійність України не відноситься також виключно лише до українців-народу, а взагалі до всіх, що замешкують Україну, без огляду на те, чи це автохтон-українець, чи колоніст: великорос, поляк, жид чи німець. Спільний інтерес зукраїнщить їх, змусить їх усіх стати українськими «патріотами»¹⁷⁴. Той-таки Липинський закликав: «Через загальне добро України - до добра її громадян, через добро її громадян - до добра тих народів, членами яких є ці громадяни».

Дослідники відзначають, що в українській політичній культурі «є щось таке, чого немає ні в російській, ні в західноєвропейській. Коли на Заході й у Росії під «спільною справою» розуміється насамперед держава, то в Україні - насамперед суспільство, а держава - це, радше, «зовнішнє зло». Звідси і безсумнівна схильність української політичної культури до соціального солідаризму, звідси й той дивовижний факт, що Помаранчева революція, яка створила передумови для радикальної зміни всього ходу української історії, обійшлася без людських жертв»¹⁷⁵. «Дотепер так і залишилося загадкою: як удалося мільйонам людей мирно протестувати, та ще й на тверезу голову?!»¹⁷⁶.

Г. Гегель свого часу обґрунтував сенс державності як форми культурної цілісності правом, яке є її сутністю. А право, як відомо, набагато більше, ніж сукупність інструкцій для чиновників.

¹⁷³ *Ющенко В.* Тези про майбутнє // Дзеркало тижня. - № 5 (380). - 2002. - 9-15 лютого // <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/380/33785/>.

¹⁷⁴ *Бачинський Ю.* *Ukraina irredenta*. Берлін: Видавництво Української Молоді, 1924. - С. 95.

¹⁷⁵ *Окара А.* Нова українська опричнина, або що спільного між «Порою», неоевразійцями, Іваном Грозним та Юлією Тимошенко // Дзеркало тижня. - 2005. - № 9 (537). - 12-18 березня.

¹⁷⁶ *Лебедєв О.* «Ваша революція для Росії - гарне щеплення» // Дзеркало тижня. - 2005. - № 3 (531). - 29 січня - 5 лютого // <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/531/49056/>

Сутність самого права - це правосвідомість, ідея права, яку відтворює філософія права. Ніде у світі за будь-яких форм правління не уявляють, як держава може існувати без інтелектуального, освіченого населення. Європеєць у жодному разі не є безбачченком-космополітом, бо живить думку трьома потужними важелями державної, регіональної чи етнічної та міжнародної англійської мов. Характерно, що на питання Центру соціальних експертиз Інституту соціології НАНУ «Яку другу мову потрібно знати нашому населенню, щоб вести активний і продуктивний спосіб життя?», більшість респондентів обрали не російську, а англійську мову¹⁷⁷.

Разом з тим І. Дзюба зазначає особливу роль російської мови і російськомовної культури в Україні, де вона ніколи не була «іноземною культурою» (відповідно мова - мовою «іноземної держави»). Справа не тільки в тому, що російська мова є рідною мовою для дуже значної частини українців¹⁷⁸. Суть у тому, що українська культура тривалий час розвивалася за умов імперії, де російська мова була мовою койне, верхнього шару професійної культури, в яку значний внесок було зроблено українцями. Зменшення домінування російської культури в Україні може йти не шляхом витіснення чи заборон, а шляхом зростання потенціалу української національної культури та дедалі ширшого засвоєння явищ інших культур Європи і світу. Головне в тому, щоб, не втрапивши нічого із здобутків російської культури, усунути її денационалізуючий вплив¹⁷⁹.

Це завдання полегшується тим, що Україна не вільна від тягара втраченої великодержавної величі та фантомного болю, які спотворюють світосприйняття світу. І це робить країну відкритою не тільки для Заходу, але й для Сходу.

¹⁷⁷ Кириченко І. Феномен пострадянського жлобства: між плєбсофілією та плєбсократією // Дзеркало тижня. - 2003. - № 45 (470). - 22-28 листопада.

¹⁷⁸ Для довідки: частка російського друку і російського ефіру в новітній Україні коливається в різний час від 80 % до 92 % усього загалу. При цьому в Україні проживає близько 11 млн етнічних росіян, а це приблизно 25 % від загальної кількості мешканців країни. Див.: Земзюліна М.І., Шамара С. О. Націоналізми та ідентичності нової України // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 232-241.

¹⁷⁹ Попович М. Перевідкривач. До 70-річчя Івана Дзюби // Дзеркало тижня. - 2001. - № 28 (352). - 28 липня - 3 серпня.

Українське суспільство потребує принципових змін, які призвели б до його звільнення не тільки від зовнішньої залежності, а й від внутрішніх державно-бюрократично-корупційних пут, до розкріпачення і уведення механізмів саморозвитку та саморегулювання. На думку російських дослідників, у програмі новітнього уряду України дві головні задекларовані мети - стратегія «україноцентризму» та відділення власності від влади, а бізнесу від держави. «Україноцентризм» передбачає не лише відмову від «європоцентризму», «американоцентризму» та «москвоцентризму», а й розбудови на основі свого власного «максималістського» духовного й історичного досвіду моделі України як самодостатньої держави, котра прагне бути суб'єктом міжнародної політики, а не об'єктом чужих «розіграшів». «Поділ власності та влади - завдання просто титанічне, оскільки вимагає не лише подолання опору українських олігархів, а й відмови від традиційного для української політичної культури змішання сфери «публічного» та «приватного», відмови від розуміння держави як інструмента бізнесу¹⁸⁰.

Особливо важливим завданням є формування національної політичної еліти, якій довіряло б населення, і яка змогла б подати для всіх інших груп зразки соціальної поведінки. Труднощі його розв'язання визначаються якісною невідповідністю значної частини еліти України завданням формування політичної нації, у чому були одностайні експерти-учасники «круглого столу» НІСД «Роль еліт у трансформаційному суспільстві» (Київ, 2003 р.)¹⁸¹. Об'єктивним фактором до останнього часу було відчуження народу від влади. Так, за даними Інституту політичного моделювання, у 2003 р. усього 10,3 % респондентів довіряли інститутам сучасної української державності¹⁸².

¹⁸⁰ *Окара А.* Нова українська опричнина, або що спільного між «Порою», неоевразійцями, Іваном Грозним та Юлією Тимошенко // Дзеркало тижня. - 2005. - № 9 (537). - 12-18 березня.

¹⁸¹ *Роль еліт у трансформаційному суспільстві: Зб. матеріалів «круглого столу».* - К.: НІСД, 2003.

¹⁸² *Цикуренко С.* Політико-філософські виміри формування української політичної нації // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 204-216.

В. Ющенко відзначав, що у нас майже немає позитивного досвіду дій у такій ситуації, в якій опинилася Україна, - коли змін потребують водночас і суспільство, і державна влада. «Якщо говорити про перші сто днів, то основне, чому була присвячена стартова частина роботи, - це вироблення концепції року й питання кадрової політики. Стратегія й кадри - два «кити», на яких стояв цей термін. Ми замінили 18 тис. людей на різних посадах, і я задоволений, що по більшості цих позицій вибір правильний»¹⁸³.

Виступаючи 14 травня 2005 р. на Всеукраїнській конференції «Порядність, прозорість, професіоналізм: чи готова місцева влада жити в Європі?», В. Ющенко підкреслив, що «українська влада глибоко корумпована... Усі до одного керівники районних адміністрацій будуть замінені»¹⁸⁴. На його думку, «Україні необхідна кардинальна зміна управлінської культури, самої філософії державного управління. Нова модель управління суспільним розвитком мусить базуватися на принципах прозорості, під якою я розумію право кожної людини знати, де й ким приймаються політичні рішення, скільки і на що витрачаються кошти держави, оскільки це - життєво необхідна запорука відкритого, ринкового і демократичного суспільства»¹⁸⁵.

Президент також зазначив, що, на жаль, на сьогоднішній день місцева влада «не звикла до діалогу». «Ми не звикли до референдуму, ми не звикли до існування ревізії, яка б говорила про позиції суспільства в тому або іншому питанні. У нас дуже багато бюрократичного чванства, ігнорування елементарних проблем». Президент наголосив, що сам щодня отримує близько 16 тис. листів від українських громадян¹⁸⁶.

¹⁸³ Ющенко В. Перейти з Майдану до кабінету виявилось дуже складною роботою // Україна молода. - 2005. - № 78. - 28 квітня // <http://www.umoloda.kiev.ua/number/418/276/15121/>.

¹⁸⁴ Ющенко благає регіональних керівників стати «іншими людьми» // Українська правда. - 2005. - 14 травня // <http://www.pravda.com.ua/cgi-bin/print.cgi>.

¹⁸⁵ Ющенко В. Тези про майбутнє // Дзеркало тижня. - 2002. - № 5 (380). - 9-15 лютого.

¹⁸⁶ Ющенко використовує весь арсенал, якщо регіони не виконують його вказівок за три дні // Українська правда. - 2005. - 14 травня // <http://www.pravda.com.ua/cgi-bin/print.cgi>

Люди ніколи не чули від влади таких слів. Тому вони і після «ста днів» припадають до екранів і слухають свого Президента. Харизматична політична культура хапає його за поли й рукави не лише для того, щоб попросити допомоги, а просто щоб доторкнутися. Показник підтримки В. Ющенка надзвичайно високий для новітньої української історії. Саме він підняв на якісно вищий рівень довіру населення до влади. Відповідно до опитування, проведеного фондом «Демократичні ініціативи», у березні 2005 р. 54 % громадян підтримували діяльність Президента. Такий же позитивний рейтинг - 54,2 % був у прем'єр-міністра Ю. Тимошенко. І хоча подальша динаміка свідчить про деяке зниження довіри, за словами одного з організаторів опитування, президента Київського міжнародного інституту соціології В. Хмелька, такі оцінки роботи влади соціологи одержали вперше за 10 років проведення досліджень¹⁸⁷.

Політична культура української нації зазнає відчутних змін і в зовнішньополітичних пріоритетах. Майже половина населення країни (48,6 %) сповнена оптимізму і вірить у те, що Україну рано чи пізно приймуть до ЄС. За даними опитування «Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова», шкала пріоритетів співпраці України з міжнародними об'єднаннями має такий вигляд: ЄС - 49,3 %, ЄСП - 8,9 %, СНД - 26,3 %, НАТО - 7,9 %, союз Росії й Білорусі - 39,3 %¹⁸⁸.

У XX столітті орієнтацію українських політиків на Європу, а під час Першої світової війни «на німецький багнет» В. Винниченко пояснював так: «Німець - не родич, не слов'янин, мова його цілком чужа, не «рідна» нашій мові, німець не зможе сказати, що українець - то «різновидність» німця й на тій підставі одбере йому право своєї мови. Словом, ні з якого боку українці, на думку цієї орієнтації, не мали потреби боятися

¹⁸⁷ Ющенко і Тимошенко дали соціологам результат, якого вони не мали 10 років // Українська правда. - 2005. - 7 квітня. Перших 100 днів діяльності Президента і прем'єр-міністра позитивно оцінили відповідно 50,2% і 55,3%. Див.: *100 днів* влади: розгін закінчено / Н. Яценко, К. Щоткіна, Л. Суржик та ін. // Дзеркало тижня. - 2005. - № 18 (546). - 14 - 20 травня.

¹⁸⁸ Центр Разумкова: близько 70 % українців вважають за необхідне поглиблювати відносини з РФ // proUA.com. - 2005. - 14 травня // <http://ua.proua.com/news/2005/05/14/001310.html>

німця, - з двох лих ця орієнтація вибирала культурніше, корисніше лихо для українського народу». Ці рядки були написані у 1920 р. А у 1925 р. М. Хвильовий започаткував літературну дискусію, яка від питання про якість творів художньої літератури перейшла на ідеологічні засади. Він закликав письменників повернутися до українських національних джерел, орієнтуватися на «психологічну Європу». Звідси знамените гасло М. Хвильового - «Геть від Москви!». «У Європу ми поїдемо вчитись, - писав письменник, - але із затаєною думкою - за кілька років горіти надзвичайним світлом».

У 2002 р. схожі думки сформулював російський письменник А. Стреляний: «Є велика українсько-російська держава під назвою Україна. Чим далі вона піде від Росії, тим краще. Але не тому, що Росія погана, а тому, що Росія близька і сильна, й Україні, щоб залишитися Україною і не асимілюватися, треба піти якомога далі від неї. Як це практично зробити, не кривдячи Росію? Нічого важчого немає. Піти не можна, але треба. Я б не хотів бути українським політиком. Мені абсолютно зрозуміло, що треба про все це чесно вести мову, не лицемірити, - ми маємо піти якомога далі, тому що Росія нам дуже близька». На думку відомого історика С. Кульчицького, «рятуючи (і стверджуючи. - *В. Н.*) себе, Україна без жодної загрози для національної безпеки може звернутися до Євросоюзу і НАТО. А потім, уже звідти, налагоджувати широкі зв'язки з Росією. Бо немає і ніколи не буде ближчої для нас країни»¹⁸⁹. Не випадково і сьогодні, за даними опитування, 69 % респондентів впевнені у необхідності поглиблення співпраці з Росією¹⁹⁰.

Можна погодитися з Президентом, що переосмислення пріоритетів зовнішньої політики передбачає не розмежування, а єднання нашого історичного коріння у всьому світі. «Наша держава - це не тільки люди, етнічні групи, які живуть в Україні і поділяють спільні норми культури та цінності. Це й ті зерна ук-

¹⁸⁹ *Кульчицький С.* Третій Переяслав // Дзеркало тижня. - № 5 (430). - 2003. - 8-14 лютого // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/430/37547/>.

¹⁹⁰ *Центр Разумкова:* близько 70 % українців вважають за необхідне поглиблювати відносини з РФ // proUA.com. - 2005. - 14 травня // <http://ua.proua.com/news/2005/05/14/001310.html>

раїнської духовності та європейського рівня цивілізації, які зуміли прижитися і прорости на інших землях. Ми маємо всіляко підтримувати їхнє прагнення до духовного та культурного єднання. Це дасть змогу використати величезний досвід українців, які органічно співіснують з іншими культурами, в інших політичних та економічних контекстах. Громада людей, які поділяють спільні культурно-історичні установки, може стати силою, здатною зініціювати у світі масштабну підтримку, спрямовану на повніше розкриття потенціалу нашої країни»¹⁹¹.

Вирішення складних суспільних проблем в Україні перебуває в площині розбудови громадянського суспільства (а не стільки держави). Лише таким чином можна примирити й гармонізувати дві супротивні «опозиційні» енергії - деструктивну, спрямовану на руйнування старого номенклатурного устрою, і конструктивну, спрямовану на творення нового, демократичного ладу. Прогрес у вирішенні суспільних проблем в Україні має визначатися передовсім мірою відступу держави на «внутрішньому фронті» - цілеспрямованим зменшенням її функцій в економіці, політиці, її присутності у нашому повсякденному житті. Необхідно розвивати демократичні інститути у найширшому сенсі цього слова. В усіх країнах світу корупція була переможена там, де існували незалежні ЗМІ, багатопартійна система та опозиція.

Основним показником і, водночас, чинником цивілізаційного розвитку в новому тисячолітті є «створення найбільш сприятливих умов для самопізнання, саморозвитку і самореалізації особистості». Ця тріада, з одного боку, є «основним показником прогресу і розвитку того чи іншого суспільства», а з іншого - основним важелем цього прогресу і розвитку, їх передумовою. Ініціативи Президента В. Ющенка пов'язані переважно з відродженням історії: реставрацією церков, архітектурних пам'яток, створенням музеїв, оновленням державної символіки. Однак, цього недостатньо.

Модернізація української політичної культури вимагає виходу за рамки обмежувальних уявлень, тобто за рамки стереотипів. Перший крок на цьому шляху - не боятися власних недоліків, не

¹⁹¹ Ющенко В. Тези про майбутнє // Дзеркало тижня. - №5 (380). - 2002. - 9-15 лютого.

боятися минулих поразок. Інша вимога до її розвитку передбачає критичне ставлення до своєї історичної спадщини. Зокрема, це стосується проблеми національної образи. Міжнаціональні відносини у минулому були далекими від ідилії й нерідко являли собою довгий ланцюг обопільних насильств і злочинів, коли вчорашня «жертва» жорстоко мстилася своєму «насильнику». Спроможність критичного погляду на національну спадщину є ознакою моральної сили і послужить відновленню довіри до української політики в демократичному світі¹⁹².

Важливим складником освіти та просвіти має бути поновлення авторитету моральних, релігійних, правових та політичних цінностей як чинників внутрішнього самоконтролю, котрі зменшують потребу у зовнішньому примусі. Потрібно віддати належне Президенту - він не втомлюється привселюдно говорити про необхідність дотримання чиновниками десяти заповідей. «У нашій країні громадські діячі пишаються тим, що можуть бути слугами держави, і вважали б для себе ганебним претендувати на роль її господарів», - таку вичерпну характеристику поняття обов'язку дав Вінстон Черчилль 1941 року. Я дуже хочу, щоб політична культура в Україні досягла того рівня, коли кожен державний службовець, політик, чиновник почуватиметься слугою виборця. Тоді господарем України стане її народ», - зазначав український Президент¹⁹³.

У той же час, держава має забезпечити узгодження і зведення до єдиного спільного знаменника єдиної історії країни - через школу і шкільний підручник. Адже школа є не тільки освітній, а й утворюючий інститут, він впливає на формування суспільства, нації, держави. У кінцевому підсумку виховання

¹⁹² Можна схвалити ініціативу католицьких єпископів України та Польщі, реалізовану 19 червня 2005 року під час Євхаристійного собору у Варшаві, про оприлюднення звернення щодо примирення між двома народами. «Ми хотіли б поставити крапку над тим, що було, бо воно було дуже прикре, а хочемо іти вперед, як годиться християнам і сусідам», - зазначив кардинал Л. Гузар. Див.: *Католицькі єпископи України та Польщі оприлюднять звернення про примирення між обома народами* // proUA.com. - 2005. - 14 травня.

¹⁹³ *Ющенко В.* «Наша Україна» відміряє всьоме // Дзеркало тижня. - 2002. - № 33 (408). - 31 серпня - 6 вересня // <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/408/35969/>

сприяє створенню спільноти держав, як Європейського Союзу, наприклад. Там ведеться робота зі створення саме шкільного підручника і саме з єдиної і загальної історії Європи. В Україні драматизм ситуації полягає в тому, що з одного боку, є «Літопис УПА» у 50 томах, а з іншого - «Книга пам'яті України» у 250 томах. «Правда з одного боку, з кожного - напівправда. І поки це не буде зведене і зрозуміле як єдина історія єдиного народу, іншого не буде»¹⁹⁴.

Потрібно визнати, що певні кроки у напрямі примирення поколінь вже зроблено. Міністерство праці та соціальної політики України розробило законопроект, який має відновити справедливість щодо тих ветеранів війни, які протягом багатьох минулих років були незаслужено дискредитовані. «Законопроект «Про внесення змін до Закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» передбачає «по-перше, відновити історичну справедливість і зрівняти в правах усіх українців, що воювали на фронтах другої світової війни, по-друге, сприяти примиренню ветеранів різних армій, і, головне, надати всім ветеранам відповідний статус і соціальні гарантії»¹⁹⁵.

У маленькому селі на Волині вже зведений пам'ятник, де поруч - два списки загиблих за Україну в Другій світовій: воїни червоної армії і воїни УПА. І якщо оголосити добровільний збір коштів на кілька пам'ятників, то громадяни країни оберуть саме такий пам'ятник - усім полеглим у 1939-1945 роках.

Під час соціологічного опитування респондентам запропонували вибрати, на який з перерахованих пам'ятників вони внесли б кошти: Воїнові Радянської армії, Воїнові УПА, Солдатській Матері, Солдатській Удові, Усім полеглим або якийсь інший. У трьох із чотирьох регіонів країни найбільші шанси бути зведеним - у Монуумента примирення. На Заході країни на нього готові внести кошти 41 % опитаних, у Центрі і на Півдні - 30 %

¹⁹⁴ Шангіна Л. Два дні до перемоги, або мир нашому дому // Дзеркало тижня. - 2005. - № 17 (544). - 7-13 травня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/544/49954/>.

¹⁹⁵ Законопроект про зрівняння ветеранів ОУН-УПА у статусі з ветеранами ВВВ готовий // proUA.com. - 2005. - 13 травня.

і 32 %, відповідно. На Сході був би зведений пам'ятник Воїнові Радянської Армії - 30 %, а Монумент примирення - потім (25 %) ¹⁹⁶.

Прогрес українського суспільства, розвиток його політичної культури залежить від рівня громадянськості та патріотичності, спільної відповідальності за долю країни кожного з нас. Відбудеться це чи ні - залежатиме від міри консолідації громадян Української національної держави, зважаючи на консолідацію як не однорідність, а багатоманітність за усвідомлення спільної мети.

¹⁹⁶ *Шангіна Л.* Два дні до перемоги, або мир нашому дому // Дзеркало тижня. - 2005. - № 17 (544). - 7-13 травня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/544/49954/>